ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΥ
ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΤΗΣ ΠΑΝΤΕΙΟΥ ΑΝ. ΣΧΟΛΗΣ ΠΟΛ. ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΠΕΡΙΚΛΕΟΥΣ ΕΠΙΤΑΦΙΟΣ

ΝΟΗΜΑ ΚΑΙ ΔΟΜΗ ΤΗΣ ΥΠΑΡΞΗΣ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ

ΠΕΡΙΚΛΕΟΥΣ ΕΠΙΤΑΦΙΟΣ

ΝΟΗΜΑ ΚΑΙ ΔΟΜΗ ΤΗΣ ΥΠΑΡΞΗΣ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ

Εἰσαγωγή, ἑρμηνευτικὰ καὶ μεθοδολογικά, σκοπὸς τῆς ἐργασίας ἡ μοναδικότητα τῆς ὕπαρξης, ἡ ὕπαρξη σὰν ὕψιστη μορφὴ μιᾶς ἐνιαίας ὁλότητας (2–5): Πάθος καὶ θεωρία, θεωρία καὶ πράξη: τὸ πάθος γιὰ τὶς ἀνώτερες ἀξίες, τὸ πάθος γιὰ τὴν πραγματοποίηση τῶν ἀξιῶν (5–10). Μνήμη καὶ τόλμη: ἡ γνωστικὴ καὶ ἀγωνιστικὴ ὑπεροχὴ τοῦ ἀνθρώπου, κυριαρχία ἐπάνω στὸ χρόνο, στὶς διαστάσεις τοῦ χρόνου καὶ δημιουργικὴ ὑπέρβαση: ὁ ἄνθρωπος σὰν δημιουργὸς ἱστορίας καὶ ἱστορικὴ ὕπαρξη (11–19). Αὐτάρκεια καὶ ἐλευθερία: οἱ ἀπεριόριστες δημιουργικὲς δυνατότητες τοῦ ἀνθρώπου (20–22). «Θεωρία» καὶ «πράξη» σὰν τρόποι μιᾶς ἐνιαίας καὶ καθολικῆς ὕπαρξης. Μεγαλεῖο καὶ μοναδικότητα. Σημασία καὶ προοπτικὴ (κτῆμά τε ἐς ἀεί) (22–26). Βιβλιογραφία (27–28).

> «Καὶ ἐς μὲν ἀκρόασιν ἴσως τὸ μὴ μυθῶδες αὐτῶν ἀτερπέστερον φανεῖται· ὅσοι δὲ βουλήσονται τῶν τε γενομένων τὸ σαφὲς σκοπεῖν καὶ τῶν *μελλόντων ποτὲ αὖθις κατὰ τὸ ἀνθρώπινον* τοιούτων καὶ παραπλησίων ἔσεσθαι, ὠφέλιμα κρίνειν αὐτὰ ἀρκούντως ἕξει. *κτῆμά τε ἐς ἀεὶ* μᾶλλον ἢ ἀγώνισμα ἐς τὸ παραχρῆμα ἀκούειν ξύγκειται» (Θουκ. 1, 22, 4).

Ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ φιλοσοφία τονίζει ὅτι τὸ φιλοσοφεῖν ἀρχίζει μὲ τὸ πάθος, μὲ τὸ φιλοσοφικὸν πάθος (ἔρως, θαυμάζειν). Τὸ φιλοσοφικὸ πάθος[1] εἶναι ἕνα πάθος πρωταρχικό, ἀρχέτυπο, σύμφυτο μὲ τὸ εἶναι τοῦ ἀνθρώπου. Δύο βασικὰ χαρακτηριστικὰ θέλουμε νὰ τονίσουμε αὐτῆς τῆς «δύναμης» ποὺ διακατέχει τὴν ὕπαρξη τοῦ φιλοσόφου: Καταλαμβάνει καὶ συνεγείρει ὅλη τὴν ὕπαρξη, εἶναι δηλαδὴ ἕνα καθολικὸ βίωμα, καὶ πιέζει, μεταβάλλει τὴν ὕπαρξη ἀπὸ στατικὴ σὲ δυναμική. Συναρπάζει ὅλη τὴν ὕπαρξη καὶ τὴν ὠθεῖ πρὸς τὶς ἀνώτερες ἀξίες σὲ μιὰ ἀδιάλειπτη κίνηση ἀνοδική, δυναμική, ἀλλὰ καὶ ἀξιώνει

---

1. «μάλα γὰρ φιλοσόφου τοῦτο τὸ πάθος, τὸ θαυμάζειν, οὐ γὰρ ἄλλη ἀρχὴ φιλοσοφίας ἢ αὕτη». (Πλάτωνος Θεαίτητος, 155D).

καὶ ζητάει τὴν πραγματοποίηση τῶν ἀξιῶν, τῆς ἀρετῆς, τῶν ἰδεῶν μέσα στὴ ζωή, στὴ πολιτεία, στὴν ἱστορία. Τὸ πάθος εἶναι τὸ πρῶτο βασικὸ χαρακτηριστικὸ τοῦ φιλοσόφου κατὰ τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ φιλοσοφία. Ἂς θυμηθοῦμε ἐδῶ τὸν Πλάτωνα καὶ ὡρισμένα κείμενα καὶ ὡρισμένα χωρία, ποὺ δὲν ὑφίσταται νομίζω ἀνάγκη νὰ τὰ ἐπαναλάβουμε. Ὁ ἔρως, ὁ θαυμασμός, συνδέονται ἄμεσα μὲ τὸ «ὁρᾶν», μὲ τὴν ἐποπτείαν, τὴν θεωρίαν.[2] Ἡ δραση εἶναι ἡ αἴσθηση ἐκείνη ποὺ συνδέει τὸν ἄνθρωπο μὲ τὸ κόσμο τοῦ κάλλους. Τὰ ὁρατὰ ἀντικείμενα συνδέονται μὲ τὴ μνήμη, μὲ τὴν ἀνάμνηση. Ἀνάμνηση εἶναι στὸ Πλάτωνα ἐκείνη ἡ ἱκανότητα τῆς ὕπαρξης τοῦ ἀνθρώπου ποὺ τὸν συνδέει μὲ τὸν κόσμο τῶν ἰδεῶν, τῶν αἰωνίων προτύπων, ἀλλὰ καὶ ἡ δυνατότητα τῆς ἀνακλήσεως καὶ ἀξιοποιήσεως σημαντικῶν, σπουδαίων, βιωμάτων ἀπὸ τὸ παρελθόν. Ἡ μνήμη μὲ τὴν ἔννοια αὐτὴ δὲν εἶναι μιὰ λειτουργία «ψυχικὴ» ἢ μιὰ «γνωστικὴ» ἱκανότητα ἀλλὰ βασικὸς τρόπος τῆς ὕπαρξης τοῦ ἀνθρώπου, πρωταρχικὴ δομὴ τῆς ὕπαρξης ποὺ συνδέει τὸν ἄνθρωπο μὲ τὸ πνευματικὸ κόσμο, μὲ τὸν ἐσωτερικὸ πνευματικὸ κόσμο τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ καὶ στρέφει καὶ ἐπεκτείνει τὴν ὕπαρξη πρὸς τὸ παρελθὸν κατὰ τὴ διάσταση τοῦ χρόνου. Ἡ θεωρία, τὸ θεωρεῖν σὰ θεμελιακὴ στάση τοῦ πλατωνικοῦ ἀνθρώπου μέσα στὸ κόσμο, σὰν ὅρος ποὺ λαμβάνεται στὴν εὐρύτατη σημασία, περικλείει βασικὰ τὸν ἔρωτα, τὴ μνήμη, τὴν δραση, τὴ γνώση: μία δέσμη ἀρχετύπων δυνάμεων καὶ τρόπων ἑνωμένων σὲ μιὰ ὁλότητα. Τὸ ἀρχέτυπο αὐτὸ σχῆμα ποὺ ἐκθέτουμε σὲ ὅλη τὴ θεμελιακή του ἁπλότητα καὶ λιτότητα συγκροτεῖ τὸ πυρῆνα τῆς πλατωνικῆς ὕπαρξης τοῦ ἀνθρώπου.

Σήμερα, μέσα στὰ πλαίσια τῆς ὅλης προσπαθείας τῆς φιλοσοφικῆς ἑρμηνείας τοῦ ἀνθρώπου, ἡ φιλοσοφικὴ ἀνθρωπολογία ὕστερα ἀπὸ ὡρισμένες κρίσεις καὶ «ὑποχωρήσεις» ἐμφανίζεται πάλι ἀνανεωμένη - μέχρις ἑνὸς σημείου - καὶ ἡ ἔρευνα παίρνωντας ἀφορμὴ ἀπὸ τὶς συνεχῶς διογκούμενες κατακτήσεις τῶν ἐπιστημῶν, τὸν ἀνεξάντλητο πλοῦτο τῆς πνευματικῆς παράδοσης καὶ τὴ φιλοσοφικὴ προβληματικὴ γύρω ἀπὸ τὸ θέμα «ἄνθρωπος», «ὕπαρξη», σὲ ὅλες του τὶς διαστάσεις καὶ συναρτήσεις, στρέφεται μεταξὺ ἄλλων καὶ πρὸς τὰ προβλήματα ποὺ θέτει ἡ πλατωνικὴ ἀνθρωπολογία καὶ ἐπισημαίνει τὴν ἀνάγκη νὰ ἀξιοποιήση τὸ πλοῦτο τῆς πνευματικῆς παράδοσης ποὺ σημαντικὰ περικλείει στοιχεῖα γιὰ τὸν ἄνθρωπο καὶ γιὰ τὴν ὕπαρξη τοῦ ἀθρώπου.

Ἀπὸ τὰ προβλήματα καὶ θέματα τῆς σύγχρονης φιλοσοφικῆς ἀνθρωπολογίας ποὺ συνδέονται μὲ τὴν ἀρχαία φιλοσοφικὴ παράδοση τονίζουμε τὸ ρόλο καὶ τὴ σημασία τῆς μνήμης, τοῦ πάθους, τῆς δρασης, τῆς θεωρίας καὶ ἰδιαίτερα τῆς σχέσης θεωρίας καὶ πράξης, ἀλλὰ καὶ γενικῶν κατηγοριῶν τῆς ὕπαρξης ὅπως εἶναι ἡ κατηγορία τῆς ὁλότητας.

Εἰδικώτερα, ἡ πλατωνικὴ ἀνθρωπολογία μᾶς παρέχει, σὲ μιὰ ἐλεύθερη καὶ

---

2. Βλ. Γεωργίου Ἀντωνοπούλου. «Αἱ μεταφυσικαὶ διαστάσεις τῆς ὑπάρξεως εἰς τὸν Πλατωνικὸν μῦθον». Ἀθῆναι 1973.

ἀδέσμευτη θεώρηση, μιὰ ἀρχέτυπη εἰκόνα πραγματικῶν δυνάμεων καὶ δυνατοτήτων τοῦ ἀνθρώπου, ἕνα «σχῆμα» μὴ δογματικὸ δηλαδὴ «ἀνοικτό», μιὰ δομὴ τῆς ὕπαρξης τοῦ ἀνθρώπου μὲ ἐνεργὸ σημασία γιὰ τὴ σύγχρονη συστηματικὴ σκέψη ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν φιλοσοφική - ἑρμηνευτικὴ προσέγγιση - ὅσο τοῦτο εἶναι δυνατὸ - ὡρισμένων κειμένων τῆς ἀρχαιότητας, ὅπου ὁ στοχασμὸς γιὰ τὸν ἄνθρωπο προβάλλει τὴν ἀξίωσι νὰ συλλάβῃ τὸ μεγαλεῖο καὶ τὴ μοναδικότητα τοῦ ἀνθρώπου, κείμενα ποὺ μᾶς καλοῦν νὰ φωτίσουμε τὴν ὕπαρξη τοῦ ἀνθρώπου σὰν δημιουργοῦ τῆς ἱστορίας καὶ τοῦ πολιτισμοῦ. Μὲ αὐτὲς τὶς σκέψεις καὶ μὲ αὐτὲς τὶς προθέσεις, νομίζουμε, ὅτι θέματα τῆς σύγχρονης φιλοσοφίας καὶ θέματα τῆς πλατωνικῆς ἀνθρωπολογίας μᾶς ἐπιτρέπουν μέχρις ἑνὸς σημείου νὰ φωτίσουμε τὸ νόημα τῆς ὕπαρξης τοῦ ἀνθρώπου στὸν Ἐπιτάφιο τοῦ Περικλέους καὶ ἴσως ἡ φιλοσοφικὴ ἑρμηνευτικὴ σκοπιά, μὲ τὴν εὐρύτατη σημασία τοῦ ὅρου, νὰ δυνηθῇ νὰ συμπληρώσῃ καὶ νὰ ἐνισχύσῃ τὴν φιλολογικὴν ἢ φιλολογικὴν-πνευματικὴν ἑρμηνείαν τοῦ κειμένου.

Τὸ μεγαλεῖο καὶ ἡ δύναμη τῶν Ἀθηνῶν συνδέεται μὲ τὸ μεγαλεῖο καὶ τὴ δύναμη τοῦ πολίτη τῶν Ἀθηνῶν. Ἡ Ἀθηναϊκὴ Πολιτεία συνδέεται μὲ τὴ συνείδησι τῆς ἐλευθερίας, προσωπικῆς καὶ πολιτικῆς, τοῦ μεγαλείου, τῆς αὐτάρκειας καὶ τῆς ὑπεροχῆς τοῦ Ἀθηναίου πολίτη. Πολὺ σωστὰ γράφει, καὶ πολὺ ὡραῖα, ὁ Ι. Κακριδῆς. «Σιγὰ σιγὰ ο Αθηναίος ξέφυγε τη στενὴ αντιπαράσταση με το Σπαρτιάτη καὶ υψώθηκε αντικρύ σε ὅλους τους ανθρώπους, απομονώθηκε»... στὸν Επιτάφιο ὑψώνεται «ὁ λαμπρὸς μύθος του ανθρώπου και της πολιτείας με την απόλυτην αυτάρκεια καὶ ευδαιμονία» (Περικλέους Επιτάφιος, Επιλεγόμενα σελ. 72-73). Προβάλλει κατὰ συνέπειαν τὸ ἐρώτημα: ποῦ ὀφείλεται τὸ μεγαλεῖο καὶ ἡ δύναμη τοῦ Ἀθηναίου ἢ διαφορετικὰ σὲ μιὰ φιλοσοφικὴ ἔκφραση τοῦ ἐρωτήματος: Ποιὸ εἶναι τὸ νόημα καὶ ἡ δομὴ τῆς ὕπαρξης τοῦ ἀνθρώπου; ποῦ ὀφείλεται τὸ μεγαλεῖο καὶ ἡ δύναμη τῆς ὕπαρξης τοῦ ἀνθρώπου, Ὁ ἄνθρωπος εἶναι σὰ δημιουργὸς ἱστορίας καὶ ἱστορικὸ ὄν, θὰ μποροῦσαμε νὰ ἰσχυρισθοῦμε ἀπὸ τώρα, ἐκεῖνο τὸ ὄν ποὺ ἡ δράση του καθορίζεται ἀπὸ τὴν ὕπαρξη σὰν ἀρχέτυπη ἕδρα ἀξιῶν, ἢ σὰν «ὕπαρξη» μὲ βασικὲς κατηγορίες καὶ τρόπους τὴ θεωρία, τὸ πάθος, τὴ μνήμη, τὴ τόλμη, δυνάμεις τοῦ ἀνθρώπου ποὺ διαγράφουν τὸ «κόσμο» του, τὸ κόσμο τῆς αὐτάρκειας καὶ τῆς ἐλευθερίας καὶ ἐκτείνονται ἄγρυπνα στὸ παρελθὸν καὶ μεριμνοῦν μὲ ἀγωνιστικὴ ἐμμονὴ γιὰ τὸ παρὸν καὶ τὸ μέλλον.

Ὁ Κακριδῆς διατυπώνει τὸ ἀκόλουθο διάγραμμα τῆς δομῆς τοῦ Ἐπιτάφιου. (βλ. Ι. Κακριδῆ, Περικλέους Επιτάφιος σελ. 49): 1. Προοίμιο (35). 2. Ἔπαινος των προγόνων (36,1)· των πατέρων (36,2)· της σύγχρονης γενιάς (36,3). 3. Ἔπαινος τῆς αθηναϊκῆς πολιτείας και των τρόπων ποὺ ζεί ο Αθηναίος (37-41,4). 4. Ἔπαινος των νεκρῶν (41,5 - 42). Παραινετικὸς λόγος (43 - 45,2). 6. Ἐπίλογος (46) καὶ προσθέτει ὅτι «Ὅλη η προσοχὴ τοῦ Περικλῆ συγκεντρώνεται στον ὕμνο της αθηναϊκῆς πολιτείας που πιάνει και το πιὸ μεγάλο

μέρος του λόγου (37 - 41,4)», βλ. σελ. 51. Σὲ συνέπεια μὲ τὴν ἑρμηνευτικὴ μέθοδο ποὺ σκοπεύει στὴ δομὴ καὶ στὴ σύνθεση μιᾶς ὑπαρξιακῆς ὁλότητας ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ ἀλληλουχία τῶν νοημάτων τοῦ λόγου, δηλαδὴ τῶν νοημάτων ἑνὸς ἐνιαίου ἱστορικοῦ κόσμου ποὺ ἐκφράζειτὴν ὕπαρξη τοῦ ἀνθρώπου καὶ γενικὰ ὅλες τὶς μεγάλες ἀντικειμενικὲς καὶ ὑποκειμενικὲς ἀξίες μιᾶς ἐποχῆς, (χωρὶς νὰ μποροῦμε ἐδῶ νὰ ἐκταθοῦμε σὲ ἱστορικὲς ἀλληλεξαρτήσεις καὶ ἀλληλεπιδράσεις τῶν μεγάλων προσωπικοτήτων αὐτῆς), ἀκολουθοῦμε στὴ διάρθρωση τῆς μελέτης τὴν ἀλληλουχία τῶν δομῶν τῆς ὕπαρξης, ὅσο εἶναι δυνατό, γιὰ νὰ φωτίσουμε ἐσωτερικὰ τὴν ὕπαρξη τοῦ ἀνθρώπου, δηλαδὴ ἀκολουθοῦμε μιὰ ἄλλη διάρθρωση τοῦ λόγου ποὺ προσπαθεῖ νὰ συλλάβη καὶ νὰ ἑρμηνεύση ἡ φιλοσοφικὴ θεώρηση. Γνωρίζουμε τὶς μεγάλες δυσκολίες τοῦ ἐγχειρήματος καὶ ζητᾶμε τὴν ἐπιεικῆ κατανόηση τοῦ ἀναγνώστη γιὰ τὴ προσπάθειά μας ποὺ δὲν ἀποβλέπει σὲ εἰδικὲς ἀναπτύξεις καὶ ἡ ὁποία τόσες δυσχέρειες συναντᾶ σὲ κάθε βῆμα, προσπάθεια, ἂς μοῦ ἐπιτραπῆ νὰ προσθέσω, ποὺ ὥθησε τὸ φιλοσοφικὸ ἐνδιαφέρον πρὸς τὸ θέμα, πρὸς τὴν ἑλληνικὴ ἰδέα τοῦ ἀνθρώπου, πρὸς τὴν ὕπαρξη τοῦ ἀνθρώπου ὅπως τὴν συνέλαβε τὸ ἑλληνικὸ πνεῦμα καὶ ὅπως τὴν διέσωσε ἡ ἑλληνικὴ ἱστορία, σὰν πνευματικὴ καὶ ἱστορικὴ ὕπαρξη.

Στὴν ἀρχὴ τοῦ λόγου του ὁ Περικλῆς στρέφεται πρὸς τὸ παρελθόν, πρὸς τοὺς προγόνους «Ἄρξομαι δὲ ἀπὸ τῶν προγόνων πρῶτον (36,1). Ἡ τιμὴ τῆς μνήμης ἀνήκει σ' ἐκείνους «τὴν τιμὴν ταύτην τῆς μνήμης δίδοσθαι». Ἐκεῖνοι μᾶς παρέδωσαν τὴ πόλι ἐλεύθερη «ἐλευθέραν δι' ἀρετὴν παρέδοσαν». Γιὰ τοὺς νεκροὺς θὰ μιλήσει ἀργότερα καὶ σὲ γεγονότα πολεμικὰ καὶ ἄλλα ἀνάλογα δὲν πρόκειται νὰ ἀναφερθῆ γιατὶ οἱ Ἀθηναῖοι τὰ γνωρίζουν. Γιατὶ ἕνα εἶναι τὸ πρῶτο καὶ κύριο θέμα: ποιοὺς δρόμους ἀκολούθησαν καὶ ποιοὺς τρόπους ζωῆς διάλεξαν· «ἀπὸ δὲ οἵας τε ἐπιτηδεύσεως ἦλθομεν ἐπ' αὐτὰ καὶ μεθ' οἵας πολιτείας καὶ τρόπων ἐξ' οἷων μεγάλα ἐγένετο, ταῦτα δηλώσας πρῶτον εἶμι καὶ ἐπὶ τὸν τῶνδε ἔπαινον» (36,4). Ὁ ρήτωρ παραμερίζει ὅλα τὰ ἄλλα καὶ μὲ αὐστηρότητα ἐκθέτει τὸ κύριο θέμα ποὺ προηγεῖται ἀμέσως: Ποιὲς μεγάλες ἀξίες συνέλαβαν, ποιὲς μεγάλες ἀξίες ἔθεσαν γιὰ νὰ ὁδηγήσουν τὴν βούλησι τους καὶ πῶς μπόρεσαν ἀκριβῶς αὐτὲς τὶς ἀξίες νὰ τὶς κάνουν ἔργο μέσα στὴ ζωή, μέσα στὴ πολιτεία: «Ποιός εστάθηκε ο δρόμος-μας για να φτάσουμε σ' εκείνα και με ποιάν πολιτεία και από ποιούς τρόπους ζωής έγιναν μεγάλα, αυτά θα δείξω πρώτα, και ύστερα θα έρθω και στων νεκρών εδώ τον έπαινο».[3] Εἶναι φανερὸ ὅτι ἐδῶ ἐκτίθεται ἡ κεντρικὴ ἰδέα τοῦ Ἐπιτάφιου καὶ ἡ ἑρμηνεία πρέπει κατὰ τὴ γνώμη μας νὰ στραφῆ κυρίως πρὸς τὸ νόημα τὸ περιεχόμενο καὶ τὴν οὐσία τῆς φράσης «μεθ' οἵας πολιτείας καὶ τρόπων». «Ἔχω τη γνώμη ότι σε μιά στιγμή τέτοια δέ θα ήταν αταίριαστο να ειπωθούν τα πράγματα αυ-

3. ἡ μετάφραση εἶναι τοῦ Ι. Κακριδῆ.

τά, και ακόμα ότι θα έχουν να κερδίσουν όλοι όσοι είναι μαζεμένοι εδώ, καί οι ντόπιοι καί οι ξένοι, άν τ' ακούσουν», («ξύμφορον εἶναι ἐπακοῦσαι αὐτῶν»). Ἡ στροφὴ τῆς μνήμης πρὸς ὡρισμένους τρόπους ζωῆς ἀποβλέπει στὸ μέλλον, σὲ μελλοντικὰ ἐπιτεύγματα. Εἶναι χαρακτηριστικὸ πῶς συμπυκνώνεται ἡ ἄξια ἐμπειρία τοῦ παρελθόντος μέσα στὸ παρὸν γιὰ νὰ ἀξιοποιήση τὸ μέλλον. Ἂς παρακολουθήσουμε ὅμως τὴν ἐξέλιξη ὡρισμένων θεμάτων γιὰ νὰ συνοψίσουμε σὲ μιὰ συνθετικὴ συνόρασι ὅσο τοῦτο εἶναι δυνατό. Οἱ πολῖτες σέβονται τὸ νόμο τῆς πολιτείας ἀπὸ «ἐσωτερικὸ σεβασμό»: «διὰ δέος μάλιστα οὐ παρανομοῦμεν» (37,3) καὶ ὄχι ἀπὸ ἐξωτερικὴ προσήλωση. Οἱ Ἀθηναῖοι διακρίνονται, ὑπερέχουν, ἀπὸ τοὺς ἀντιπάλους τους. Τὸ ἀτομικὸ μεγαλεῖο συμβαδίζει μὲ τὴν ὑπεροχή. «Ἐμεῖς» στηριζόμαστε ὅταν ἐνεργοῦμε στὴν ἀτομικὴ ψυχικὴ δύναμη, στὴ πρωτοβουλία, στὴν αὐθορμησία τοῦ πλούτου τῆς δικῆς μας δύναμης «πιστεύοντες οὐ ταῖς παρασκευαῖς τὸ πλεῖον καὶ ἀπάταις ἢ τῷ ἀφ' ἡμῶν αὐτῶν ἐς τὰ ἔργα εὐψύχῳ». «Γιατι εμείς την πίστη-μας τη στηρίζουμε όχι στις ετοιμασίες τόσο και στα ξεγελάσματα, όσο στην ψυχική από μάς τους ίδιους δύναμη, όταν είναι να ενεργήσουμε» (39,1). Ἡ ἀντρεία, ἡ τόλμη, στηρίζεται, ἀπορρέει ἀπὸ τὴν ὕπαρξη (ὅταν θεωρεῖται προσθέτουμε σὰν «ὕπαρξη») ἀπὸ τοὺς τρόπους τῆς ὕπαρξης ποὺ «ἐμεῖς» πραγματώνουμε μέσα στὴ ζωὴ «καὶ μὴ μετὰ νόμων τὸ πλεῖον ἢ τρόπων ἀνδρείας ἐθέλομεν κινδυνεύειν», («με μιάν αντρεία, που δέ μας την επιβάλλουν τόσο οι νόμοι, όσο μας τη δίνουν οι τρόποι που ζούμε, τότε έχουμε ένα κέρδος παραπάνω εμείς» (39,4). Μὲ τὸν ὅρο ὕπαρξη δὲν ἐννοοῦμε μιὰ ὡρισμένη εἰδικὴ ἔννοια τῆς σύγχρονης φιλοσοφίας, οὔτε πάλι ὅμως ὁ ὅρος στερεῖται εἰδικοῦ ὑπαρξιακοῦ νοήματος σὰν νὰ ἀναφέρεται σὲ μιὰ γενικὴ ἔννοια ὅπως π.χ. λέμε ἄνθρωπος, ἄτομο, προσωπικότητα. Ὁ ὅρος πάλι δὲν σημαίνει οὔτε τὴ συγκεκριμένη, οὔτε τὴν ἰδεατὴ ὕπαρξη τοῦ Ἀθηναίου, ἀλλὰ πολὺ περισσότερο ἐπιδιώκει νὰ συλλάβη νὰ ἀνασυνθέση καὶ νὰ ἐκφράση μέσα ἀπὸ ὅλες τὶς μορφὲς τοῦ ἀνθρώπου, ὡς τὶς περιγράφει καὶ τὶς παρουσιάζει ὁ Θουκυδίδης στὸν Ἐπιτάφιο, μέσα ἀπὸ τὴν ὁλότητα τοῦ λόγου καὶ τὴν ἐσωτερικὴ συνοχὴ τῶν νοημάτων ποὺ ἀνήκουν σὲ μιὰ ἑνότητα, σὲ ἕνα «κόσμο», τὴ βασικὴ δομή, τὸ νόημα, τῆς ὕπαρξης τοῦ ἀνθρώπου, σὰν συγκεκριμένης ὕπαρξης. Ἕνας τέτοιος τρόπος θεώρησης - ποὺ βασικὰ εἶναι μιὰ ἑρμηνευτικὴ μέθοδος - ἢ καλλίτερα μιὰ ἑρμηνευτικὴ τῆς ὕπαρξης - ὅσο μπορεῖ κανένας νὰ ἰσχυρισθῆ τοῦτο - ἀπομακρύνεται ἀπὸ κάθε σχῆμα ἕτοιμο ἐκ τῶν προτέρων καὶ δόγμα, ὅπως καὶ ἀπὸ διάφορες σχηματικὲς «φιλοσοφικὲς» ἑρμηνεῖες, ἀπὸ μὴ ἱκανοποιητικοὺς πιὰ τύπους (π.χ. «μέτρο», «ἁρμονία», «σύνθεσι», «κλασσικὸς», «ἰσορροπία») ποὺ ἀδυνατοῦν σήμερα νὰ συλλάβουν καὶ νὰ ἐκφράσουν τὸ βάθος, τὸ εἰδικὸ μεγαλεῖο τῆς ὕπαρξης. Ὁ Θουκυδίδης δὲν εἶναι βέβαια φιλόσοφος εἶναι ἱστορικὸς καὶ πολιτικὸς στοχαστὴς, ἀλλὰ ὁ στοχασμὸς του γιὰ τὸν ἄνθρωπο ἔχει σὲ πολλὰ σημεῖα φιλοσοφικὸ χαρακτῆρα καὶ γιὰ τοῦτο ἡ καθολικὴ κατανόηση τοῦ Ἐπιτάφιου - ὅπως

καὶ κάθε γνήσιου πνευματικοῦ ἔργου, πολὺ περισσότερο ὅταν ἔχουμε ἐνώπιό μας ἕνα τόσο πυκνὸ καὶ λιτὸ στοχασμὸ μὲ τέτοιο βάθος καὶ μὲ τέτοιες διαστάσεις, μὲ ἀφοριστικὲς θεωρητικὲς ἀξιώσεις, ποὺ σκοπεύει ἄμεσα τὸ νόημα τῆς ὕπαρξης - πρέπει νὰ γίνεται μὲ τὴ βοήθεια ἐννοιῶν καὶ μεθόδων φιλοσοφικῶν. Ὁ Θουκυδίδης σὰν «ὑπαρξιακὸς» στοχαστὴς ἐκφράζει στοιχεῖα στὸν Ἐπιτάφιο, ποὺ μᾶς ἐπιτρέπουν μέχρις ἑνὸς σημείου νὰ ἰσχυρισθοῦμε, ὅτι τὸν φέρνουν κοντὰ στὸ στοχασμὸ τῆς ἐποχῆς μας: τὴν ἀναφορὰ στὸ συγκεκριμένο ἄνθρωπο, τὸν ἀποκλεισμὸ κάθε ἐξωτερικῆς δύναμης, ὁ ἄνθρωπος στηρίζεται σὲ δικές του δυνάμεις, ἔχει αὐτονομία καὶ αὐτάρκεια, τὴ θεώρηση ὅλου τοῦ ἀνθρώπου σὰν ἕνα σύνολο: ὁ ἄνθρωπος δημιουργὸς ἱστορίας καὶ ἱστορικὸν ὄν, ἡ πολιτικὴ σκέψη καὶ ἡ πορεία τῆς ἱστορίας συνυφαίνονται μὲ τὸ νόημα καὶ τὸ σκοπὸ τῆς ὕπαρξης. (Βλ. καὶ ὑποσημ. 11). Καὶ γιὰ τοῦτο ἐδῶ ἐπαναλαμβάνουμε ὅτι τάσεις τῆς σύγχρονης φιλοσοφίας - ποὺ διαγράφουν ὡρισμένες ἑρμηνευτικὲς κατευθύνσεις καὶ προοπτικὲς - μᾶς βοηθοῦν, ἰδιαίτερα νομίζουμε, νὰ πλησιάσουμε τὸ νόημα ὡρισμένων κεφαλαίων τοῦ λόγου καὶ μάλιστα τοῦ κεφ. 40: Εἶναι δυνατὸ νὰ καταλάβουμε τὸ κεφάλαιο τοῦτο ποὺ ἀρχίζει μὲ τὴ φιλοσοφικὴ δραστηριότητα καὶ τὸ πνευματικὸ πάθος τῶν Ἀθηναίων καὶ καταλήγει στὴν ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου χωρὶς τὴ συνδρομὴ μιᾶς φιλοσοφικῆς θεώρησης;

«Φιλοκαλοῦμεν... φιλοσοφοῦμεν ...» (40, 1) ἡ φράση αὐτή, ὅποια εἰδικὴ σημασία καὶ ἂν ἔχει, ὑπογραμμίζει κατ' ἀρχὴν τὸ πάθος τοῦ Ἀθηναίου γιὰ τὸ κάλλος καὶ γιὰ τὴ σοφία, δηλαδὴ τὸ πάθος γιὰ τὸ κόσμο τοῦ πνεύματος, τὸ κόσμο τῶν ἀνωτέρων πνευματικῶν ἀξιῶν. Ἡ ἐπανάληψη τοῦ «φιλο-» εἶναι ἐνδεικτικὴ τοῦ πάθους, τοῦ ἔρωτος, ποὺ τονίζεται ἀκόμη ἂν συνδέσουμε τὸ ἐνθουσιασμὸ τοῦτο, μὲ τὸ πάθος τῆς φράσης (43,1) ποὺ ἐκφράζει τὴ προτροπὴ πρὸς τοὺς νέους τῆς Ἀθήνας «Πιό πολύ τη δύναμη της πόλης-μας θωρείτε-την κάθε μέρα στα έργα-της κι' αγαπήστε-την σαν εραστές»: («ἀλλὰ μᾶλλον τὴν τῆς πόλεως δύναμιν καθ' ἡμέραν ἔργῳ θεωμένους καὶ ἐραστὰς γιγνομένους αὐτῆς»). Πόσο μᾶς θυμίζει τὸ «ἐρᾶν» καὶ τὸ «θεῶμαι» τοῦ Θουκυδίδη τὸν Πλάτωνα, καὶ μᾶς συνδέει μὲ βασικοὺς τρόπους ἔρως, θεωρία (θεῶμαι = ἀντικρύζω μὲ θαυμασμό, γνωρίζω) τοῦ Ἀρχαίου Ἑλληνικοῦ Πνευματικοῦ καὶ Θρησκευτικοῦ Φαινομένου! Δίκαια ἰσχυριζόμαστε ὅτι τονίζει ὁ Θουκυδίδης μὲ τὰ πρῶτα λόγια τοῦ Κεφ. 40 τὸ ἐρωτικὸ πάθος τῆς ὕπαρξης: Ἂν καὶ ἡ φράση τοῦ Κεφ. 43 εἶναι ἀργότερα στὸ κείμενο, μετὰ τὴ ἀρχικὴ φράση τοῦ Κεφ. 40, τὸ περιεχόμενό της ἀνήκει στὴν ἑνότητα τῆς ἴδιας ὑπαρξιακῆς θεώρησης, τῆς ὕπαρξης ποὺ στρέφεται πρὸς τὶς ὑψηλότερες ἀξίες τοῦ πνεύματος καὶ μάλιστα τῆς ἐρωτικῆς - φιλοσοφικῆς - ἐποπτικῆς ὕπαρξης. Ἐδῶ τὸ κάλλος καὶ ἡ σοφία σὰν ἀντικείμενο ἀγάπης καὶ ἔρωτος τῶν Ἀθηναίων, ἐκεῖ ἡ δόξα καὶ τὸ μεγαλεῖο τῆς Ἀθήνας σὰν σύμβολο ἑνὸς κόσμου ὑψίστων ἀξιῶν. Οἱ νέοι τῆς Ἀθήνας πρέπει μὲ ὅλη τὴν ὕπαρξή τους νὰ ἀγαποῦν μὲ πάθος, νὰ

«θεωροῦν» τὴν πόλη τους σὰν ἱστορικό, πολιτικὸ καὶ πολιτιστικὸ ἐπίτευγμα, σὰν σύνολο πραγματωμένων ὑψίστων ἀξιῶν. Ἕνα σύνολο σοφίας, κάλλους, ἀρετῆς. «Φιλοκαλοῦμέν[4] τε γὰρ μετ' εὐτελείας καὶ φιλοσοφοῦμεν ἄνευ μαλακίας» («Αγαπούμε το ωραίο και μένουμε απλοί· αγαπούμε τη θεωρία και δέν καταντούμε νωθροί».) Ἡ ἀγάπη, ὁ ἔρως πρὸς τὸ κάλλος ἐκφράζει ἕνα λιτὸ αὐτοπεριορισμό, ἡ ἀγάπη πρὸς τὴ σοφία δὲν ἀποσυνδέει τὴν ὕπαρξη ἀπὸ τὴ πρακτικὴ δραστηριότητα. Ἔχουμε δηλαδὴ μὲ τὴ φράση αὐτὴ μιὰ συνοπτικὴ εἰκόνα τοῦ Ἀθηναίου, ποὺ ἐκφράζει μιὰ ἐνιαία ὑπαρξιακὴ στάση καὶ ποὺ ἀνήκει σὲ μιὰ ὑπαρξιακὴ ὁλότητα. Ἡ «εὐτέλεια» συνδέεται μὲ τὸ «φιλοκαλοῦμεν» ἀλλὰ περισσότερο ἐπίσης μὲ βασικοὺς τρόπους τοῦ ὑπάρχειν, δηλαδὴ μὲ τὴν ὅλη στάση στοῦ ἀνθρώπου μέσα στὸ κόσμο. Ἡ λιτότητα, ἡ ἁπλότητα, ἡ αὐστηρότητα εἶναι πολὺ περισσότερο καὶ πρέπει νὰ θεωρηθοῦν σὰν τρόποι τοῦ «ὑπάρχειν», καὶ ὄχι μόνο κοσμητικὰ ἐπίθετα ποὺ χαρακτηρίζουν καὶ συμπληρώνουν τὴ φιλοκαλία καὶ τὴ φιλοσοφία. Τί σημαίνει «φιλοσοφοῦμεν»; Ἡ προσθήκη «ἄνευ μαλακίας» δὲν ἐκφράζει τὸ θετικὸ περιεχόμενο τῆς φιλοσοφικῆς δραστηριότητος τοῦ Ἀθηναίου. Ἡ ἀγάπη πρὸς τὴ σοφία, πρὸς τὸ εἰδέναι, τὴ γνῶσι, πρὸς τὴ θεωρία γενικὰ δὲν ἀπομακρύνει τοὺς Ἀθηναίους ἀπὸ τὴ πρᾶξι - καὶ ὄχι μόνο τοῦτο - ἀλλὰ ἡ γνῶσι εἶναι θεμέλιο, εἶναι προϋπόθεσι τῆς πράξης δηλαδὴ τῆς ἱστορικῆς δημιουργίας, τῆς πολιτικῆς, πολιτιστικῆς δράσης καὶ πράξης. Ἡ δράση συνδέεται καὶ προϋποθέτει τὴ γνῶσι: οἱ ἀποφάσεις, οἱ ἀξιολογήσεις καὶ ἐκτιμήσεις τῶν πραγμάτων, οἱ προβλέψεις ἀκολουθοῦν τὴ γνῶσι: «Γιατι είμαστε οι μόνοι που όποιον δέν παίρνει καθόλου μέρος σ' αυτά, τόν θαρρούμε έναν ἄνθρωπο ὄχι ἡσυχο μόνο ἄχρηστο, κι' ακόμα που ἡ παίρνουμε οι ίδιοι την απόφαση που ταιριάζει ἡ τουλάχιστον φτάνουμε σε μιά σωστή κρίση για τα πράγματα· γιατι δέν πιστεύουμε πως τα λόγια φέρνουν βλάβη στα έργα· να μή διδαχτούμε πρώτα με το λόγο, πρίν φτάσουμε να ενεργήσουμε όσα πρέπει, αυτό είναι που θαρρούμε πιό βλαβερό» (40,3). Μεγάλης σημασίας στοχασμοὶ γιὰ τὸν ἄνθρωπο, γιὰ τὸ νόημα καὶ τὴ δομὴ τῆς ὕπαρξης τοῦ ἀθρώπου. «καὶ αὐτοὶ ἤτοι κρίνομέν γε ἢ ἐνθυμούμεθα ὀρθῶς τὰ πράγματα, οὐ τοὺς λόγους τοῖς ἔργοις βλάβην ἡγούμενοι, ἀλλὰ μὴ προδιδαχθῆναι μᾶλλον λόγῳ πρότερον ἢ ἐπὶ ἃ δεῖ ἔργω ἐλθεῖν» (40,3): «κρίνομεν», «ἐνθυμούμεθα», «λόγους», «προδιδαχθῆναι», «ἐνδεῶς γνῶναι» «ἐκλογίζεσθαι», «λογισμὸς» «σαφέστατα γιγνώσκοντες»... ἡ τόσο πυκνὴ ἀναφορὰ γνωστικῶν τρόπων (βλ. Κεφ. 40) ὑπογραμμίζει τὴ σημασία τῆς γνώσης γιὰ τὴ πράξη, ἀλλὰ καὶ συνδέει τὴ γνωστικὴ ὕπαρξη μὲ τὸ «φιλοσοφοῦμεν», γιατὶ δὲν ἠμπορεῖ

4. Μιλώντας ὁ Egermann (βλ. σελ. 44) γιὰ τὸ πλατωνικὸ πάθος πρὸς τὸ κάλλος, δηλαδὴ γιὰ τὸν φιλοσοφικὸ ἔρωτα, χρησιμοποιεῖ τὸ ἀπαρέμφατο «φιλοκαλεῖν», -σὰν ὅρο τοῦ Θουκυδίδη- καὶ προσθέτει «γιὰ νὰ μιλήσουμε ἀκόμη μὲ τὸ Θουκυδίδη». Στὴν ἀναφορὰ τούτη τοῦ εἰδικοῦ πάθους τῆς ὕπαρξης ἐμφανίζεται ὁ Θουκυδίδης ὄχι μόνο νὰ ἐκφράζη γενικὲς τάσεις τοῦ ἀνθρώπου τῆς ἐποχῆς ἀλλὰ καὶ πρόδρομος, θὰ μποροῦσε νὰ πῆ κανείς, τοῦ Πλάτωνος.

νὰ ὑποθέση κανεὶς ὅτι ἡ γνώση τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἐδῶ ἄσχετη μὲ τὴ φιλοσοφικὴ του δραστηριότητα καὶ στάσι - ὁποιο νόημα καὶ ἂν ἔχη ἡ φιλοσοφία του - γιατὶ δὲν ἠμπορεῖ νὰ δεχθῆ κανεὶς ὅτι ἡ θεωρητικὴ σοφία ποὺ κατακτᾶ κανεὶς μὲ τὸ φιλοσοφικὸ στοχασμὸ εἶναι ἄσχετη μὲ τὴ γνώση του, μὲ τὴ θεωρητική του κατάρτιση μὲ τὴ μόρφωσή του, μὲ τὸ ὅλο σύστημα τῶν ἀξιῶν ποὺ διαθέτει ἕκαστος. Τὸ «φιλοσοφοῦμεν» τὸ «κρίνειν» τὸ «ἐνθυμῆσθαι» τὸ «προδιδαχθῆναι» ἀνήκουν στὴν ἑνότητα μιᾶς θεωρητικῆς γνωστικῆς ὕπαρξης ποὺ ταυτόχρονα ἀποτελεῖ μιὰ συγκεκριμένη ὑπαρξιακὴ ὁλότητα. Τὸ «φιλοσοφοῦμεν» ἐκφράζει ἴσως περισσότερο μίαν ὁλικὴ τοποθέτηση τοῦ ἀνθρώπου μέσα στὴ πολιτεία καὶ γενικώτερα στὸ κόσμο καὶ ὄχι μόνο μία «θεωρητικὴ» δραστηριότητα ἢ ἕνα «θεωρητικὸ» ἐνδιαφέρον. Τὸ πρόβλημα τοῦτο εἶναι κύριο θέμα καὶ κύριο ἀντικείμενο τῆς ἐργασίας μας. Ἡ ὕπαρξη τοῦ ἀνθρώπου δηλαδὴ σὰν ἑνιαία ὁλότητα σὰ «θεωρία καὶ πράξη» καὶ ὄχι εἰδικὰ μεμονωμένα προβλήματα θεωρίας καὶ πράξης ἀπὸ τὴ σκοπιὰ μιᾶς ἠθικῆς φιλοσοφίας. Τὸ πρόβλημα θεωρία καὶ πράξη, ὅπως ἀνακύπτει ἐδῶ, ἐντάσσεται μέσα στὴν ὅλη θεώρηση τοῦ προβλήματος τῆς ὕπαρξης τοῦ ἀνθρώπου.

Ἀποκαλυπτικὴ σημασία - γιὰ μιὰ θεώρηση τῆς ὕπαρξης - ἔχει τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Θουκυδίδης ἐπιθυμεῖ νὰ συλλάβη διαφορὲς μεταξὺ Ἀθηναίων καὶ ἀντιπάλων. Γιατὶ ἀκριβῶς μέσα ἀπὸ τὴ προσπάθεια αὐτὴ ἀνακύπτει τὸ ἐρώτημα: Τί κάνει τὸν Ἀθηναῖο «Ἀθηναῖο», ποῦ ὀφείλεται τὸ μοναδικό του μεγαλεῖο; Ἡ ἀπορητικὴ αὐτὴ πολιορκία τοῦ θέματος ἀπὸ συγκεκριμένο πρόβλημα διαφορῶν ὁδηγεῖται σὲ μιὰ ἀπορητικὴ τῆς ὕπαρξης, καὶ σκοπεύει θὰ λέγαμε, πρὸς τὸ ἐρώτημα: Τί κάνει τὸν ἄνθρωπο μεγάλο, ποὺ ὀφείλεται τὸ μεγαλεῖο τοῦ ἀνθρώπου; ποιὰ εἶναι ἡ εἰδικὴ οὐσία, ποιὸ τὸ εἰδικὸ νόημα τοῦ ἀνθρώπου, τί κάνει τὸν ἄνθρωπο, «ἄνθρωπο»; Ἂν στὰ προηγούμενα εἶχε ἀναφερθῆ στὰ πολεμικά, ἐπιδιώκοντας νὰ ἐξάρει τὴ μοναδικότητα, τὴν ὑπεροχὴ τῆς ἀγωνιστικῆς ὕπαρξης, στὴ συνέχεια ἀναφέρεται ὁ Θουκυδίδης σὲ βασικὰ πνευματικὰ ὑπαρξιακὰ θέματα καὶ σκοπεύει τὸ πυρῆνα τῆς ὕπαρξης, μιᾶς πνευματικῆς καὶ πρακτικῆς ὁλότητας. Ἐπιδιώκει νὰ συλλάβη διαφορές, ἰδιοτυπίες καὶ ἰδιομορφίες ποὺ ἐκφράζουν τὴν μοναδικότητα αὐτῆς τῆς ἴδιας τῆς ὕπαρξης. «Διαφερόντως[5] γὰρ δὴ καὶ τόδε ἔχομεν, ὥστε τολμᾶν τε οἱ αὐτοὶ μάλιστα καὶ περὶ ὧν ἐπιχειρήσωμεν ἐκλογίζεσθαι· ὃ τοῖς ἄλλοις ἀμαθία μὲν θράσος, λογισμὸς δὲ ὄκνον φέρει». «Γιατι κι' αυτό το ξεχωριστό έχουμε αλήθεια, ώστε οι ίδιοι εμείς καί τόλμη πολλή να έχουμε καί μαζί να συλλογιόμαστε καλά καλά ό,τι είναι να πάρουμε πάνω-μας. Στους άλλους η άγνοια φέρνει τήν άποκοτιά, η συλλογή το δισταγμό». Ἐνῶ στοὺς ἄλλους ἡ ἄγνοια καταλήγει σὲ θράσος

5. Στὰ προηγούμενα εἶχε πάλιν πῆ «διαφέρομεν δέ...» καὶ τώρα πάλι «Διαφερόντως γὰρ δή...»· ἡ ἐπισήμανση διαφορῶν σκοπεύει στὴν εἰδικὴ ποιότητα τῆς ὕπαρξης, ἕνα κύριο θέμα τοῦ λόγου. (Οἱ τρόποι μας εἶναι μοναδικοί). Ἡ μοναδικότητα τῶν Ἀθηναίων ὅμως (βλ. καὶ σελ. 282) ἐκφράζει τὴν μοναδικότητα τῆς ὕπαρξης τοῦ ἀνθρώπου.

καὶ ἡ λογικὴ ἐξέταση καὶ διερεύνηση φέρνει δισταγμό, στοὺς Ἀθηναίους ἀντίθετα ἡ γνώση προηγεῖται τῆς πράξης, τὸ «ἐκλογίζεσθαι» προηγεῖται τοῦ «τολμᾶν». Ὁ Ἀθηναῖος πρέπει νὰ θεωρηθῆ σὰν κατωρθωμένη ὕπαρξη: Ἡ μορφὴ αὐτὴ τῆς ἀκεραιωμένης ὕπαρξης ποὺ «ἑνώνει» τὴ θεωρία μὲ τὴ πράξη - ὅπως συνηθίζουμε νὰ λέμε χωρὶς νὰ ἑρμηνεύουμε τὴν ἰδιοτυπία τῆς ὕπαρξης (ἀλλὰ μᾶλλον νὰ τὴν ἐπικαλύπτουμε) - ἐνσαρκώνεται ἀπὸ ἐκείνους ποὺ εἶναι «κράτιστοι τὴν ψυχήν». Ἀπὸ τὴ σκοπιὰ αὐτὴ μιᾶς ὑψίστης μορφῆς τῆς ὕπαρξης νομίζουμε πῶς πρέπει νὰ ἑρμηνευθῆ τὸ κεφ. 40 δηλαδὴ ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς ὕπαρξης τοῦ ἀνθρώπου ποὺ ἐκφράζει μιὰ ὕψιστη μορφὴ αὐτοκυριαρχίας, δύναμης καὶ γνώσης καὶ θεωρεῖται σὰν μιὰ ἐνιαία ὁλότητα. «Κράτιστοι δ' ἂν τὴν ψυχὴν δικαίως κριθεῖεν οἱ τὰ τε δεινὰ καὶ ἡδέα σαφέστατα γιγνώσκοντες καὶ διὰ ταῦτα μὴ ἀποτρεπόμενοι ἐκ τῶν κινδύνων». Δίκιο θὰ ἦταν νὰ θεωρηθοῦν ὅτι ἔχουν τὴ πιὸ δυνατὴ ψυχὴ αὐτοὶ ποὺ γνωρίζουν πολὺ καθαρὰ ποιὰ πράγματα εἶναι φοβερὰ καὶ ποιὰ εὐχάριστα χωρὶς νὰ ἀποτραβιῶνται ἀπὸ τοὺς κινδύνους. Ἡ γνώση τοῦ ἀνθρώπου, θὰ πρέπει νὰ ἐπεξηγήσουμε, εἶναι γνώση κυρίως ἀξιολογική, ἱστορική, πολιτική, συνδέεται δηλαδὴ μὲ τὴν ὑπαρξιακὴ - δημιουργικὴ - πρακτικὴ δραστηριότητα καὶ ὄχι γνώση ἀναφερόμενη στὴ γνώση τῆς φύσης καὶ ἀκόμα περισσότερο εἶναι γνώση κριτηρίων, ἀρχῶν κανόνων, «νόμων» μὲ τὴν ἔννοια γενικὰ τοῦ ἱστορικοῦ νόμου. Εἶναι μιὰ σοφία, μιὰ ἐμπειρία πνευματικὴ καὶ πρακτικὴ ποὺ ἀνήκει γενικὰ στὴ σφαῖρα τῆς ἱστορίας δηλαδὴ στὴ σφαῖρα τῆς ἀξίας. Ὁ κόσμος τῆς ἱστορίας, τῆς ἱστορικῆς δράσης καὶ πάλης περιλαμβάνει τὰ «δεινὰ καὶ ἡδέα». Ἡ ἱστορία δὲν εἶναι ὁ χῶρος τῆς εὐτυχίας, μοναδιάστατος κόσμος παντοτεινῆς εἰρηνικῆς ἀκύμαντης ἐξέλιξης. Ὁ κίνδυνος, σὰν πρωταρχικὸ στοιχεῖο, εἴτε κανεὶς ἐπιτίθεται εἴτε ἀμύνεται, ἀνήκει στὸ χῶρο τῆς ἱστορίας καὶ στὸ κόσμο τῆς ἱστορικῆς ὕπαρξης. Ἡ γνώση κατὰ συνέπειαν εἶναι γνώση ἱστορικὴ - δημιουργικὴ - πρακτική, «ἀρχῶν», ποὺ ρυθμίζουν τὴ πράξη στὴ εὐρύτατη σημασία τοῦ ὅρου. Εἶναι γνώση - μνήμη, γνώση - ἀνάμνηση, («κρίνομεν ἢ ἐνθυμούμεθα ὀρθῶς τὰ πράγματα») ἀξιολόγηση, συνεκτίμηση, πρόβλεψη, πρόληψη «προδιδαχθῆναι».... «πρότερον», ἀπόφαση ποὺ ἐλέγχει ὅλο τὸ πεδίο τῆς ἱστορίας ὅσο εἶναι δυνατό, ποὺ περιλαμβάνει καὶ τὸ παρελθὸν καὶ τὸ μέλλον «ἃ δεῖ ἔργῳ ἐλθεῖν». Τὸ πολυδιάστατο, τὸ εὖρος τῆς γνώσης τονίζεται ἀπὸ τὸ «σαφέστατα», ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν ὅρων τῆς γνώσης, ἀπὸ τὴ φύση τοῦ ἀντικειμένου τῆς γνώσης, ποὺ περιλαμβάνει τὸ ἱστορικοπολιτικὸ καὶ κοινωνικὸ κόσμο τοῦ ἀνθρώπου τὸ κόσμο τῆς ἀρετῆς, «καὶ τὰ ἐς ἀρετήν...» (40,4) μ' ἕνα λόγο τὸ κόσμο τῆς ἐλευθερίας[6]. «Καὶ μόνοι οὐ τοῦ ξυμφέροντος μᾶλλον λογισμῷ ἢ τῆς ἐλευθερίας τῷ πιστῷ ἀδεῶς τινα ὠφελοῦμεν» («πιό πολύ γιατι ἔχουμε την πίστη πως εἰμαστε ἄνθρωποι λεύτεροι παρά γιατι λογαριάζουμε το συμφέρο-μας»).

---

6. ὁ ὅρος κόσμος, μὲ τὴν εἰδικὴ σημασία τῆς σύγχρονης φιλοσοφίας.

Μὲ τὴ προηγούμενη φράση τελειώνει τὸ κεφ. 40. Παρατηροῦμε δηλαδὴ ὅτι τοῦτο ἀρχίζει μὲ τὴν περιγραφὴν τοῦ πάθους πρὸς τὸ κάλλος καὶ πρὸς τὴν σοφίαν «φιλοκαλοῦμεν»... «φιλοσοφοῦμεν», συνδέει τὴ γνώση μὲ τὴ πράξη, τὴ μνήμη μὲ τὴ πράξη, τὴ δύναμη μὲ τὴ τόλμη σὲ μιὰ μορφὴ ὕπαρξης, καὶ καταλήγει στὴν ἐλευθερία. Ἂν θελήσουμε συνοπτικὰ μὲ λίγους βασικοὺς ὅρους, μὲ βασικὲς, «κατηγορίες» νὰ χαρακτηρίσουμε τὸν ἱστορικὸ - πολιτικὸ καὶ κοινωνικὸ κόσμο τοῦ ἀνθρώπου σὰν μιὰ ἐνιαία ὁλότητα θὰ ἀναφέραμε, τοὺς ὅρους: γνώση, μνήμη, ἀγώνας, πράξη, ἐλευθερία. Ἡ σύνδεση γνώσης καὶ τόλμης ἐκφράζει εἰδικώτερα μιὰ βασικὴ ἑνότητα, ἑνότητα ἀρχετύπων δομῶν, δυνατοτήτων τῆς ὕπαρξης. «Διαφερόντως γὰρ δὴ καὶ τόδε ἔχομεν ὥστε τολμᾶν τε...» Γνώση καὶ θάρρος, γνώση καὶ ἀνδρεία, γνώση καὶ τόλμη ἀνήκουν στὴν εἰδικὴ ποιότητα τῆς «ἀθηναϊκῆς» ὕπαρξης («Διαφερόντως»). Ἀνήκουν στὴν εἰδικὴ μοναδικὴ οὐσία, στὸν ἀρχέτυπο πυρῆνα τῆς ὕπαρξης τοῦ ἀνθρώπου. Ἀλλὰ τι ἐννοοῦμε μὲ αὐτοὺς τοὺς ὅρους; Καὶ πῶς πληρέστερα εἰκονίζεται ἡ μοναδικότητα τῆς ὕπαρξης στὸ «σχῆμα», στὴν εἰκόνα, τῆς ὁλοκληρωμένης ὕπαρξης ὡς τὴν καθορίζει ἐδῶ ὁ Θουκυδίδης; Ἡ σύνδεση γνώσης καὶ τόλμης - δὲν εἶναι ἡ προϋπόθεση μιᾶς σχετικὰ πιὸ ἐπιτυχημένης δράσης λόγῳ μιᾶς περισσότερο «λογικῆς» ρύθμισης τῆς βούλησης - ἀλλὰ εἶναι πολὺ περισσότερο γνήσια ἐσωτερική, βασίζεται στὴν αὐθεντικὴ καὶ ἀρχέτυπη ἑνότητα τῶν δομῶν καὶ πρωταρχικῶν δυνατοτήτων τῆς ὕπαρξης, τῆς ὕπαρξης ποὺ θεωρεῖται σὰν σύνολο. Διαφορετικά: ἡ γνώση καὶ ἡ τόλμη εἶναι ἐνδιάθετοι τρόποι τῆς ὕπαρξης, σύμφυτοι μὲ τὸ εἶναι τῆς ὕπαρξης. Ἡ ὕπαρξη εἶναι ὁλότητα καὶ ἑνότητα γιατὶ διαθέτει τὴν ὑψιστη δύναμη καὶ γνωρίζει τὰ πάντα («δεινὰ καὶ ἠδέα») «σαφέστατα». Διαθέτει τὴ μεγίστη γνώση καὶ τὴ μεγίστη δύναμη. Ἔτσι μποροῦμε νὰ διατυπώσουμε τὴν ἄποψι ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς ὑψιστης μορφῆς τῆς ὕπαρξης ὅτι χωρὶς γνώση ἡ τόλμη δὲν εἶναι ὕψιστη ἀρετὴ ἀλλὰ καὶ χωρὶς τόλμη ἡ γνώση δὲν εἶναι γνώση ὑπαρξιακὴ δηλαδὴ γνώση ποὺ ἀνήκει σὲ ὅλες τὶς γνήσιες δυνατότητες τῆς ὕπαρξης, τῆς ὕπαρξης τοῦ «κρατίστου». Ἡ ἑρμηνεία, νομίζουμε, πρέπει νὰ προσδώση στὶς βασικὲς ἔννοιες ποὺ ἀνήκουν στὴ φύση τοῦ ἀνθρώπου τὴ σωστὴ ὑπαρξιακὴ διάστασι δηλαδὴ τὸν ὀρθὸ χαρακτῆρα καὶ τὴ γνήσια ὑφὴ ποὺ τοὺς ἀνήκει ὅταν ἐνταχθοῦν σὰν δομὲς σὰν ἑνότητες μέσα σ' ἕνα σύνολο. Μέσα στὸ χῶρο τῆς γνώσης καὶ τῆς τόλμης, μέσα στὸ κόσμο τῆς ἱστορικῆς - δημιουργικῆς - ἀγωνιστικῆς ὕπαρξης ἀνήκει ὁ κίνδυνος. Ἡ ἀπόφαση ποὺ λαβαίνει ὁ ἥρωας σὲ μιὰ κρίσιμη στιγμή, ὁ πολιτικός, ὁ μαχητής, ἡ ἀπόφαση τοῦ «τώρα», συνορᾶ τὴ γνώση, τὴν ἐμπειρία μὲ τὸ κίνδυνο καὶ ἐνεργεῖ κατὰ τὴ φορὰ τῆς τόλμης. Χωρὶς τὸ ἕνα ἀπὸ τὰ τρία αὐτὰ «στοιχεῖα» τοῦ κόσμου τοῦ ἀνθρώπου δὲν ἠμπορεῖ νὰ νοηθῆ ἡ δυναμικὴ παρουσία καὶ ὁλοκλήρωση τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ κίνδυνος δὲν ἀνακύπτει - ἂν θεωρηθῆ ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς ὕπαρξης - σὰν τυχαῖο γεγονός, ἀλλὰ ἀνήκει μέσα στὸ κόσμο τῆς ἱστορικῆς ὕπαρξης καὶ εἶναι γιὰ τοῦ-

το ἀντικείμενο ὑπέρβασης καὶ ἀπειλὴ ὄχι γιὰ τὴ ὑλικὴ ὕπαρξη ἀλλὰ γιὰ τὸ μεγαλεῖο τῆς ὕπαρξης. Χωρὶς τὴ γνώση τοῦ κινδύνου καὶ χωρὶς τὴ τόλμη, ποὺ ἀκολουθεῖ τὴ ἀπόφαση τῆς γνώσης τοῦ κινδύνου, ἡ ὕπαρξη δὲν ἠμπορεῖ νὰ προστατεύσῃ καὶ νὰ διατηρήσῃ, νὰ αὐτοβεβαιώσῃ τὸ μεγαλεῖο της, μεγαλεῖο ποὺ ὀφείλεται στὴ γνώση στὴ τόλμη καὶ στὴν ὑπέρβαση τοῦ κινδύνου. Ἄγνοια τοῦ κινδύνου ἡ ἀτολμία μπροστὰ στὸ κίνδυνο θὰ κατέστρεφε τὸ ὅλο τοῦ «ἀγάλματος», τὸ κάλλος τοῦ ἀγάλματος ποὺ ἐκφράζει ὁ «κράτιστος» μὲ τὴ σαφέστατη γνῶσι. Γι' αὐτό, ἴσως, λέγει ὁ Θουκυδίδης, ὅταν συνοψίζει (δηλαδὴ ἀμέσως μετὰ τὸ «Ξυνελών....» ὅπου ἡ Ἀθήνα ὑψώνεται σὲ «Ἑλλάδος παίδευσιν» 41,1) καὶ ἀποδίδει τὴν ἐνιαία ὁλότητα τῆς ὕπαρξης μὲ τὴ βοήθεια τῆς βασικῆς κατηγορίας τοῦ ὅλου, τῆς αὐτάρκειας «καὶ καθ' ἕκαστον δοκεῖν ἂν μοι τὸν αὐτὸν ἄνδρα παρ' ἡμῶν ἐπὶ πλεῖστ' ἂν εἴδη καὶ μετὰ χαρίτων μάλιστ' ἂν εὐτραπέλως τὸ σῶμα αὐταρκες παρέχεσθαι» (41,1) «ἐπειτα ο κάθε ἀνδρας από μάς θα μπορούσε, μου φαίνεται, ο ίδιος σ' ένα πλήθος φανερώματα της ζωής και με την πιό μεγάλη ευστροφία μαζί και χάρη να παρουσιάσει τον εαυτό-του αύταρκο». Ἡ σύνοψι αὐτὴ σὰν ὁρισμὸς τῆς ὕπαρξης ἔπεται τῶν προσδιορισμῶν ποὺ προηγήθηκαν στὸ Κεφ. 40, ποὺ χωρὶς αὐτούς, δὲν θὰ μποροῦσε νὰ φτάσῃ τὴν ὑπαρξιακὴ κατηγορία τῆς αὐτάρκειας, οὔτε καὶ νὰ ὑψώσῃ τὴν Ἀθήνα σὲ σχολεῖο ὅλης τῆς Ἑλλάδας, σὲ παιδαγωγικὸ ἰδεῶδες, σὲ πολιτιστικὸ κατόρθωμα: «Ξυνελών τε λέγω τὴν τε πᾶσαν πόλιν τῆς Ἑλλάδος παίδευσιν εἶναι» «Με δυό λόγια: λέω πως η πόλη-μας στο σύνολό-της πρώτα είναι το σχολείο της Ελλάδας». Ὁ λόγος ἀνέβηκε κάθετα σὲ μιὰ κορυφή. Κορυφὴ τοῦ πνεύματος καὶ τοῦ κόσμου τῶν ἀξιῶν ἀπόπου φωτίζεται ἀκέρια ὅλο τὸ φαινόμενο «πολιτεία - πολίτης» καὶ ἡ ὕπαρξη στὴν ὁλότητά της.

Τὸ συμπέρασμα τοῦτο «Ξυνελών τε λέγω....» προσδίδει σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ τὸν στοχασμὸ τῆς ὕπαρξης μιὰ ἰδιαίτερη σημασία στὴν ὕπαρξη σὰν «ὕπαρξη». Ἡ κορυφὴ αὐτὴ τῆς ὑπαρξιακῆς αὐτάρκειας φωτίζει καὶ τὰ μονοπάτια ποὺ ἀκολούθησε γιὰ νὰ ἀνέβῃ μέχρι ἐδῶ: «Φιλοκαλοῦμεν μετ' εὐτελείας» σημαίνει ὅτι τὸ κάλλος ἐκφράζει ἕνα ἔσχατο κατόρθωμα τῆς ὕπαρξης μέσα στὴ λιτότητα (καὶ ὄχι μιὰ «ὡραιοποίηση» τῶν πραγμάτων καὶ τοῦ βίου) καὶ «φιλοσοφοῦμεν» σημαίνει ὅτι ἡ φιλοσοφία εἶναι ἐνέργεια ποὺ ἀνήκει στὴ διάστασι, στὸ εἶναι τοῦ ἀνθρώπου (καὶ ὄχι μιὰ ἁπλῆ ἀγάπη πρὸς τὴ θεωρία[7]). Ἡ φιλοσοφία εἶναι ἀνθρώπινη διάστασι, διάστασι τῆς ἐνιαίας ὕπαρξης, ποὺ σὰν ὁλότητα κυριαρχεῖ, ἐλέγχει καὶ διευρύνει τὸ κόσμο της, ἀκριβῶς κατὰ τὴ διάστασι τοῦ «φιλοσοφοῦμεν». Γιατὶ οἱ περιγραφὲς τοῦ κειμένου μᾶς παρέχουν σφιχτοδεμένες συναρτώμενες ἑνότητες (δομές, δυνάμεις, τρόπους, βιώματα, διαθέσεις, καταστάσεις τῆς ὕπαρξης) ποὺ συγκροτοῦν τὴν ὁλότητα μιᾶς ὕπαρξης. Ὁ Ἐπιτάφιος διακατέχεται καὶ κυριαρχεῖται ἀπὸ θεμελιακὲς δυνάμεις τῆς ὕπαρξης. Ἡ ὕπαρξη τοῦ ἀνθρώπου σὰν ἱστορικὴ - πολιτικὴ - δημιουργικὴ ὕπαρξη, σὰν ἀ-

7. μὲ τὴ περιορισμένη σημασία τοῦ ὅρου.

γωνιστική - δυναμική ὕπαρξη δὲν εἶναι κατὰ συνέπειαν ἕνα ἀφηρημένο «θεωρητικὸ» σχῆμα, ἕνα ραψωδικὸ μηχανικὸ ἄθροισμα, ἀλλὰ συγκεκριμένη ὕπαρξη ποὺ σὰν ἐνιαία ὁλότητα διαθέτει καὶ ἀπόλυτα τὴ διακρίνει αὐτάρκεια καὶ ἐλευθερία. Οἱ ἰδιότητες αὐτὲς προϋποθέτουν ὡρισμένους βασικοὺς τρόπους καὶ ὡρισμένες θεμελιώδεις δομές, δυνάμεις καὶ δυνατότητες τῆς ὕπαρξης. Δυνάμεις ποὺ δημιουργοῦν τὰ μεγάλα ἐπιτεύγματα τῆς ἱστορίας καὶ τοῦ πολιτισμοῦ: «Καὶ ὡς οὐ λόγων ἐν τῷ παρόντι κόμπος τάδε μᾶλλον ἢ ἔργων ἐστὶν ἀλήθεια, αὐτὴ ἡ δύναμις τῆς πόλεως, ἣν ἀπὸ τῶνδε τῶν τρόπων ἐκτησάμεθα, σημαίνει». (41,2) «Ὅτι αυτά δέν είναι παινεψιές και λόγια της στιγμής παρά αλήθεια πραγματική, το φανερώνει της πόλης-μας η ίδια η δύναμη, που την αποχτήσαμε από τέτοιους τρόπους ζωής». Οἱ θεμελιακὲς δυνάμεις τῆς ὕπαρξης ἐκδηλώνονται στὴ δύναμη τῆς πόλης. Οἱ τρόποι τῆς ζωῆς εἶναι, «τρόποι», τῆς ὕπαρξης. Στὴ ζωὴ τοῦ Ἀθηναίου σὲ κάθε γνήσιο τρόπο καὶ σὲ κάθε αὐθεντικὴ μορφὴ ζωῆς ἀντιστοιχεῖ καὶ ἡ ἀνάλογη, ἡ ἀντίστοιχη εἰκόνα τῆς ὕπαρξης· ἡ δύναμη, τὸ μεγαλεῖο (οἱ μεγάλες πραγματωμένες ἀξίες «ἔργων ἐστὶν ἀλήθεια») τῆς πόλης ἐκφράζει τὴ δύναμη καὶ τὸ μεγαλεῖο τῆς ὕπαρξης. Ἀλλὰ προβάλλει πάλι τὸ ἐρώτημα: ποῦ ὀφείλεται τὸ εἰδικὸ μεγαλεῖο, ἡ μοναδικότητα τῆς ὕπαρξης τοῦ ἀνθρώπου; Ποιὸ εἶναι τὸ εἰδικὸ νόημα, ἡ οὐσία, τῆς ὕπαρξης; Σημαντικὴ ἐνίσχυση στὴν ἑρμηνεία τῆς ὕπαρξης προσφέρουν τὰ ἀκόλουθα χωρία ποὺ σὲ λιτὲς καὶ πυκνὲς διατυπώσεις συμπυκνώνουν τὴν οὐσία, τὴν αὐθεντικὴ καὶ γνήσια εἰκόνα της «ἀλλὰ μᾶλλον τὴν τῆς πόλεως δύναμιν καθ' ἡμέραν ἔργῳ θεωμένους[8] καὶ ἐραστὰς γιγνομένους αὐτῆς, καὶ ὅταν ὑμῖν μεγάλη δόξη εἶναι, ἐνθυμουμένους ὅτι τολμῶντες καὶ γιγνώσκοντες τὰ δέοντα καὶ ἐν τοῖς ἔργοις αἰσχυνόμενοι ἄνδρες αὐτὰ ἐκτήσαντο» (43,1). «Πιό πολύ τη δύναμη της πόλης-μας θωρείτε-την κάθε μέρα στα έργα-της κι' αγαπήστε-την σαν εραστες· και όταν σας φανεί μεγάλη στοχαστείτε ότι αυτά τ' απόχτησαν άντρες που τολμούσαν και ήξεραν το σωστό και ένιωθαν ντροπή μέσα-τους, όταν ήταν να ενεργήσουν». Μέσα ἀπὸ αὐτὰ τὰ λόγια ποὺ ἐγκλείουν τὴν ἐσωτερικὴ νομοτέλεια τῆς ὕπαρξης πρέπει νὰ συλλάβουμε τὴ δομὴ καὶ τὸ νόημα της. Ξεχωρίζουν «δύναμιν», «θεωμένους», «ἐραστάς», «μεγάλη» «ἐνθυμουμένους», «τολμῶντες» «γιγνώσκοντες», «τὰ δέοντα», μποροῦμεν καὶ νὰ προσθέσουμε», «αὐτάρκεια, καὶ «ἐλευθερία» ἀπὸ τὰ προηγούμενα. Θεωρία, ἔρως, δύναμη, γνώση καὶ αὐτογνωσία, μνήμη, τόλμη, αὐτάρκεια, ἐλευθερία, οἱ ὅροι αὐτοὶ ἐκφράζουν, ἐπειδὴ ἀναφέρονται στὴ ἑνότητα τῆς σχέσης Πολιτεία - Πολίτης, διότι συνδέονται στὴν ὁλότητα τῆς ὕπαρξης ἐσωτερικὰ «ὀργανικὰ» καὶ

8. Θεωρία, (θεωρεῖν, θεᾶσθαι), τοῦ κόσμου τῶν ἀξιῶν τῆς Ἀθηναϊκῆς Πολιτείας· χαρακτηριστικὸς τρόπος τῆς ὅλης στάσης καὶ συμπεριφορᾶς τοῦ Ἀθηναίου μέσα στὸ κόσμο, δηλαδὴ κύριος τρόπος τοῦ «ὑπάρχειν». Ἡ προτροπὴ τοῦ Περικλέους εἶναι στὴ πραγματικότητα κλήση πρὸς τὸ φιλοσοφικὸ πνεῦμα τῶν Ἀθηναίων γιατὶ τὸ «θεώμενος» ἐκφράζει μιὰ γνήσια ἐποπτικὴ - θεωρητικὴ πνευματικὴ στάση φιλοσοφικοῦ χαρακτῆρος.

στὸ λόγο ἀποτελοῦν τὸ βασικὸ ἀρχιτεκτονικὸ πνευματικὸ πλαίσιο, ἐκφράζουν ἰσχυριζόμαστε, τὶς βασικὲς κατηγορίες, τοὺς βασικοὺς τρόπους καὶ μορφὲς τῆς ὕπαρξης τοῦ ἀνθρώπου.

Ἰδιαίτερη σημασία ἀποκτᾶ ἡ μνήμη σὰν διάστασι τῆς ἱστορικῆς ὕπαρξης καὶ κατ' ἐξοχήν, ἡ σύνδεση της σὲ μιὰ ὑπαρξιακὴ ὁλότητα μὲ τὴ τόλμη. Μνήμη εἶναι πρωταρχικὴ θὰ λέγαμε κατηγορία τοῦ ἱστορικοῦ λόγου καὶ πρωταρχικὴ κατηγορία τῆς ὕπαρξης. Ἡ μνήμη, σὰν ἀνάμνησι, μὲ αὐτὴν τὴν ἰδιότητα ἀπευθύνεται στὰ σημαντικὰ μεγέθη τοῦ παρελθόντος ὄχι γιὰ νὰ «θυμηθῆ» (σὰν νὰ ἦτανε μιὰ ἀποσπασματικὴ ψυχικὴ λειτουργία) ἀλλὰ γιὰ νὰ ἐπαναφέρη δημιουργικά, νὰ ἐπανεκτιμήση μέσα στὸ «τώρα» καὶ νὰ ρίξη τὴν ὕπαρξη πρὸς τὰ ἐμπρὸς σὲ μιὰ ἱστορικὴ συνέχεια καὶ διάρκεια πρὸς νέες δυναμικὲς ἀναμετρήσεις, πρὸς νέα κατορθώματα, σὲ νέες θάλασσες, «ἀλλὰ πᾶσαν μὲν θάλασσαν καὶ γῆν ἐσβατὸν τῇ ἡμετέρα τόλμη καταναγκάσαντες γενέσθαι, πανταχοῦ δὲ μνημεῖα κακῶν τε κἀγαθῶν ἀΐδια ξυγκατοικίσαντες» (41,5). «Εμείς την κάθε θάλασσα και στεριά την αναγκάσαμε ν' ανοίξει δρόμο στην τόλμη-μας και σε κάθε τόπο στήσαμε μαζί μνημεία αθάνατα καί για τα κακά καί για τα καλά που μας έτυχαν». Γιὰ νὰ ἑρμηνεύσουμε τὸ νόημα τῆς τόλμης πρέπει νὰ ἑρμηνεύσουμε τὸ νόημα καὶ τὴ σημασία τῆς μνήμης. Γιατὶ ἡ τόλμη ἐνεργεῖ καὶ ἀναπτύσσεται κατὰ τὴ διάστασι τοῦ μέλλοντος ποὺ προκαθορίζει ἡ ἀπόφασι τῆς ἱστορικῆς ὕπαρξης μὲ τὴ γνώση (μὲ κανόνες, νόμους, ἀρχές, «προβλέψεις»), μιὰ γνώση ποὺ συνδέεται μὲ τὴ χρονικὴ διάσταση τῆς ὕπαρξης δηλαδὴ τὴ διάστασι τοῦ παρελθόντος ποὺ εἶναι ἡ μνήμη, ἡ ἀνάμνησι. Ἂς ἑρμηνεύσουμε δσο εἶναι δυνατὸ αὐτὴ τὴν ἄποψι: Ἡ μνήμη ἀπὸ γνωστικῆς πλευρᾶς εἶναι γνώση ἱστορική, ἀπὸ ὑπαρξιακῆς - ἱστορικῆς εἶναι ἐπιστροφὴ χρονικὴ πρὸς τὸ παρελθόν, διάσταση πρὸς τὸ παρελθόν. Ὡς μέγεθος, σὲ ἀντιστοιχία μὲ τὸ κατώρθωμα, μέσα στὸν ἀντικειμενικὸ ἱστορικὸ κόσμο ἡ μνήμη διασώζεται σὰ μνημεῖο, ὑψοῦται σὲ μνημεῖο. Τὸ μνημεῖο εἶναι ἡ «μνήμη» τοῦ μεγάλου κατορθώματος, τοῦ ξεχωριστοῦ, τοῦ μοναδικοῦ γεγονότος γιατὶ σὰν «μνημεῖο», ἀπευθύνεται στὴ μνήμη τῆς ὕπαρξης ἡ μνήμη μὲ τὴ σειρά της στὴν ὕπαρξη. Ἡ ἱστορία σὰν πεδίο κατωρθωμάτων τῆς ἐλευθερίας μετρᾶται ἀπὸ τὴν ὑπαρξιακὴ μνήμη ποὺ ἐνισχύεται ἀπὸ τὰ μνημεῖα, τὰ ‹ὑπομνήματα›, ποὺ ὑψώνει ἡ τόλμη τοῦ ἀνθρώπου: «οι Αθηναίοι αναγκάζοντας χώρες και θάλασσες να ανοίξουν δρόμο στην παλικαριά-τους 'κατοικίζουν' μαζί και μνημεία της δόξας-τους, είτε νικημένοι βρίσκονται κάθε φορά είτε νικητές». (Βλ. Ι. Κακριδῆ «Περικλέους....» ὑποσ. σχόλιο σελ. 28). Ἡ ζωντάνια τοῦ «ξυγκατοικίσαντες», ἡ ἀναφορὰ σὲ θεμελιακὲς ἀνάγκες τῆς καθημερινότητας, ποὺ συνδέονται ἄμεσα μὲ τὴν παρουσία τοῦ ἀνθρώπου στὸ κόσμο σὰν ἄμεση προστασία τῆς ὕπαρξης (κατοικίζουν) τονίζουν ἀκριβῶς τὴ σχέση μνημείου καὶ ἱστορικῆς ὕπαρξης, τονίζουν τὸ ρόλο τῆς μνήμης σὰν κυρίαρχης κατηγορίας τῆς ἱστορίας καὶ τῆς ἱστορικῆς ὕπαρξης. Σὰν ἀντικειμενικὸ ἐξωτερικὸ μέγεθος ἡ μνή-

μη ὑψώνεται ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους σὲ μνημεῖο, σὰν ἐσωτερικὸ ὑπαρξιακὸ μέγεθος ἔχει ἡ μνήμη τὴν εἰδικὴ σημασία τῆς ἀνάμνησης. Ἡ μνήμη σὰν ὑπαρξιακὸ χρονικὸ μέγεθος εἶναι τὸ συνειδησιακὸ περιεχόμενο τοῦ «τώρα», ποὺ ἐπαναφέρεται ἀπὸ τὸ παρελθόν, εἶναι χρονικὴ συνείδηση ὄχι ὅμως στατικὴ ἀλλὰ δυναμική: Ἐπειδὴ ἡ ἱστορικὴ ὕπαρξη προεκτείνεται μὲ τὴν ἀπόφασι, μὲ τὴ πρόβλεψι, ὅταν προσχεδιάζει ἢ ἔξαφνα ὁρμᾶ πρὸς τὰ ἐμπρός, ὅταν σὰν ἀστραπὴ ἀποφασίζει πρὸς τὸ μέλλον («τολμῶντες», «τὰ δέοντα» «ἐπιχειρήσειν») ἡ μνήμη σὰ γνώση ποὺ συμμετέχει στὴ λήψη τῆς ἀπόφασης πιέζει στὸ ἐκτατικὸ ἄνοιγμα τῆς ὕπαρξης πρὸς τὸ μέλλον «τῶν μελλόντων ἐπὶ πλεῖστον τοῦ γενησομένου ἄριστον εἰκαστήν» (1, 138, 3): Ὁ Θεμιστοκλῆς στὴ περιγραφὴ τοῦ Θουκυδίδη μᾶς παρέχει ἕνα πρότυπο αὐτῆς τῆς ἱστορικῆς-μνημονικῆς ὕπαρξης*. «Διότι ὁ Θεμιστοκλῆς, λόγῳ τῆς φυσικῆς του ὀξυδερκείας, ἡ ὁποία εἶχε πραγματικῶς καταδειχθῆ κατὰ τρόπον ἀπαραγνώριστον, ἦτο περισσότερον ἀπὸ κάθε ἄλλον ἄξιος ἐξαιρετικοῦ ὅλως διόλου κατὰ τοῦτο θαυμασμοῦ. Διὰ τῆς ἐμφύτου εἰς αὐτὸν ὀξείας ἀντιλήψεως, καὶ χωρὶς ἀνάγκην ἐνισχύσεως αὐτῆς οὔτε διὰ προηγουμένης διδασκαλίας, οὔτε διὰ τῶν μαθημάτων τῆς πείρας καὶ τὰ παρόντα κατόπιν βραχυτάτης σκέψεως ἔκρινεν ὀξύτατα καὶ τὰ μέλλοντα νὰ γίνουν ἐπὶ μακρὸν διάστημα χρόνου προείκαζεν ἄριστα». (I, 138, 3). Στὴν περιγραφὴ τοῦ Θεμιστοκλῆ μᾶς δίδει ὁ Θουκυδίδης τὴ μορφὴ τῆς ἱστορικῆς ὕπαρξης - ἡ μετάφραση εἶναι τοῦ Ε. Βενιζέλου - σὰν ὕπαρξη ποὺ ἐκτείνεται μέσα ἀπὸ τὸ παρὸν πρὸς τὸ παρελθόν καὶ πρὸς τὸ μέλλον. Ὁ Θεμιστοκλῆς δὲν χρειαζότανε νὰ ἐπεξεργασθῆ γιὰ πολὺ τὰ πράγματα «λογικὰ» ἀλλ' ἀρκοῦσε ἡ ἐνόραση, ἡ «ματιά», ἡ γνώση ἐκείνη ἡ ἐνορατικὴ - ὑπαρξιακὴ γιὰ νὰ κυριαρχήση ἐπάνω στὶς διαστάσεις τοῦ χρόνου, γιὰ νὰ κυριαρχήση ἐπάνω στὰ πράγματα. (Ἐὰν ὁ Θεμιστοκλῆς εἶναι τὸ πρότυπο μιᾶς πολιτικῆς - ἱστορικῆς ὕπαρξης ποὺ κυριαρχεῖ μὲ τὴ «ματιά» του ἀλλὰ καὶ μὲ τὴ βούλησή του ἐπάνω στὶς διαστάσεις τοῦ ἱστορικοῦ χρόνου, ὁ Περικλῆς εἶναι τὸ πρότυπο τοῦ μεγαλοπρεποῦς. Ὁ Παπαρρηγόπουλος (ΑΒ, σελ. 241) γράφει: «Ὁ Περικλῆς δύναται νὰ θεωρηθῆ ὡς ὁ ἰδεώδης τύπος τοῦ τελείου δημοσίου ἀνδρὸς τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος. Ὁ Θεμιστοκλῆς διετέλεσεν ἴσως ὁ μεγαλύτερος πολιτικός. Ὁ Κίμων βεβαίως ὁ μεγαλύτερος στρατηγός. Ὁ Δημοσθένης ὁ μεγαλύτερος ρήτωρ· ἀλλὰ μόνον ὁ Περικλῆς ὑπῆρξεν ἐνταὐτῷ καὶ πολιτικὸς καὶ στρατηγὸς καὶ ρήτωρ μέγας». Ὁ Περικλῆς σὰν πρότυπο μοναδικῆς καὶ ὁλοκληρωμένης ὕπαρξης εἶναι μεγαλοπρεπής, ἀνεξάρτητα ἀπὸ ἄλλες κρίσεις, μὲ τὴν Πλατωνικὴ ἔννοια τοῦ ὅρου, ὡς θὰ ἠμποροῦσε κανεὶς ἀναλογικὰ νὰ ἰσχυρισθῆ. Ἡ ἀνδρεία λέγει ὁ Πλάτων εἰς τὴν Πολιτείαν εἶναι μιὰ ὀρθὴ ἀντίληψι περὶ τῶν δεινῶν μιὰ σοφία τῶν δεινῶν καὶ μὴ δεινῶν. Ἡ ὅλη αὐτὴ συμπεριφορὰ πηγάζει ἀπὸ τὴν μεγαλοπρέπεια διότι μόνο μιὰ καθολικοῦ χαρακτῆρος ὑψηλὴ γνώση

*Ὁ Jäger, παρατηρεῖ, ὅτι ὁ Θουκυδίδης ἐχαρακτήρισε τὸν Θεμιστοκλῆ «ὡς νέον τύπον» (A, 427). Βλ. ἰδιαίτερα I, 138, 4.

(Θεωρία) παρέχει τὸ κριτήριο γιὰ αὐτὸ ποὺ ἐκφράζει τὸ μέγα καὶ τὸ δεινόν (Βλ. Stein σελ. 70). Ἡ «ὑπαρξιακὴ» σημασία τῆς μνήμης τῆς ἱστορικῆς ὕπαρξης τονίζεται ἰδιαίτερα ὅταν συνδέεται στὴ γνωστὴ ἐκείνη φρᾶση τοῦ Θουκυδίδη μὲ τὸ θάνατο· οἱ μεγάλοι σὰν πεθάνουν δὲν ἔχουν ἀνάγκη γιὰ μνῆμα γιατί ἔχουν γιὰ ‹μνῆμα› τὴ μνήμη. Τάφος τοῦ «ἐπιφανοῦς» εἶναι ἡ ἀνάμνηση τοῦ μεγαλείου τῆς ὕπαρξης του· οἱ «ἐπιφανεῖς» ἔχουν γιὰ ‹μνῆμα› τὴ μνήμη: «Ἀνδρῶν γὰρ ἐπιφανῶν πᾶσα γῆ τάφος, καὶ οὐ στηλῶν μόνον ἐν τῇ οἰκείᾳ σημαίνει ἐπιγραφή, ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ μὴ προσηκούσῃ ἄγραφος μνήμη παρ' ἑκάστου τῆς γνώμης μᾶλλον ἢ τοῦ ἔργου ἐνδιαιτᾶται (43,3). «Γιατι των ανθρώπων των ξεχωριστών τάφος είναι η γή ολόκληρη· και δέ φανερώνει το όνομά-τους μιάς στήλης η επιγραφή στην πατρική τους χώρα μόνο· και στα ξένα μέρη σε καθενός την ψυχή μέσα φωλιάζει άγραφη η θύμηση-όχι τόσο για το έργο που έκαμαν· πιό πολύ για το φρόνημά-τους». Παράγων καὶ δύναμη ἱστοριοπλασίας εἶναι ἡ ἀνάμνηση τῆς ἀρετῆς - ἡ «ἄγραφη» ἀνάμνηση ἡ καθαρὴ ὑπαρξιακὴ ἀνάμνηση ποὺ φωλιάζει μέσα στὴ ὕπαρξη σὰν ἱστορικὴ διάστασι, ποὺ καταγράφει καὶ διατηρεῖ τὰ σημαντικὰ μεγέθη τῆς ἀρετῆς καὶ τῆς ἀξίας τῆς ἱστορίας, καταγράφει τὸ μέγιστο ἀλλὰ καὶ ὑποδεικνύει στὴν ὕπαρξη σὰν ἀκούραστο ὑπόμνημα τὸ μέγιστο. Ὅπως ἡ ἀνάμνηση τοῦ ἀγαπημένου προσώπου στὸ Πλάτωνα[9] κάνει τὴ ψυχὴ τοῦ ἐραστῆ δημιουργικὴ καὶ γόνιμη, γιατὶ αὐτὴ θυμᾶται καὶ γεννάει λόγους «μεγαλοπρεπεῖς ἐν φιλοσοφίᾳ ἀφθόνω» (Συμπόσιον (2, 10D) ἔτσι καὶ ἡ μνήμη τοῦ μεγάλου φρονήματος ἀνακαλεῖται καὶ γίνεται παράδειγμα καὶ ὁδηγεῖ τὴ τόλμη καὶ πιέζει τὴ τόλμη νὰ ἀνοίξη νέους δρόμους

---

9. «ἃ πάλαι ἐκύει τίκτει καὶ γεννᾶ καὶ παρὼν καὶ ἀπὼν μεμνημένος» (Συμπόσιον, 209 C). Ἡ σημασία τῆς μνήμης τονίζεται ἰδιαίτερα μὲ τὴν ἔννοια τῆς ἀνάμνησης στὴ σύγχρονη φιλοσοφία τῆς ὕπαρξης. Μόνο ὁ ἄνθρωπος διαθέτει τὴν δυνατότητα τῆς ἀνάμνησης τῆς ἀνάκλησης τοῦ παρελθόντος τῆς ἀξιοποίησης τοῦ παρόντος καὶ τῆς προγραμματικῆς πρόληψης τοῦ μέλλοντος. Ἡ διαστολὴ τῆς ὕπαρξης κατὰ τὶς διαστάσεις τοῦ χρόνου, σύμφωνα μὲ σύγχρονες ἀπόψεις, εἶναι εἰδικὸ γνώρισμα τῆς ἱστορικῆς ὕπαρξης. Ἡ φιλοσοφικὴ θεώρηση τῆς ἀνάμνησης καὶ ὁ καθορισμὸς αὐτῆς σὰν κύριας κατηγορίας τῆς ἱστορικῆς ὕπαρξης ἐκφράζει ἕνα γνώρισμα εἰδικὸ τῆς ὕπαρξης. Τοῦτο δὲν σημαίνει ὅτι οἱ ἀρχαῖοι φιλόσοφοι καὶ στοχαστές, ἐδῶ ὁ Πλάτων καὶ ὁ Θουκυδίδης, στοχάζονται ἐπάνω στὴ ἀνάμνηση σὰ ὑπαρξιακοὶ σύγχρονοι φιλόσοφοι. Πρέπει ὅμως νὰ ἐκτιμηθῆ στὸ σωστὸ μέτρο τί ἐπισημαίνει καὶ τί προβάλλει ὁ Θουκυδίδης γιὰ πρώτη φορὰ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ πνεύματος ἀπὸ τὶς βασικὲς δυνάμεις τῆς ὅλης δομῆς τῆς ὕπαρξης τοῦ ἀνθρώπου, μὲ τὸ δικό του βέβαια τρόπο καὶ ὄχι σὰν θεωρητικὴ φιλοσοφικὴ συστηματικὴ ἀνάπτυξη. Πολὺ ὀρθὰ παρατηρεῖ ὁ Jäger: «Εἶναι ἰδιοτυπία σκέψεως τοῦ Θουκυδίδου περὶ τῆς πολιτείας, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν πολιτικοθρησκευτικὸν κόσμον τῶν ἰδεῶν τοῦ Σόλωνος καὶ πρὸς τὴν περὶ πολιτείας φιλοσοφίαν τῶν σοφιστῶν ἢ τοῦ Πλάτωνος ὅτι εἰς αὐτὸν δὲν ὑπάρχουν γενικαὶ θεωρίαι, fabula docet». (Βλ. Jäger A, σ. 428, μετάφρασις Γ. Βερροίου). Ὅ,τι λέγει ὁ Jäger, ὅμως, γιὰ τὸν πολιτικὸ στοχαστὴ ἰσχύει καὶ γιὰ τὸν στοχαστὴ τῆς ὕπαρξης. Γεγονὸς εἶναι, καὶ τοῦτο πρέπει νὰ τονισθῆ, ὅτι ὁ Θουκυδίδης βλέπει τὸν ἄνθρωπο σὰν δημιουργὸ τῆς ἱστορίας καὶ ἀκόμη βλέπει καὶ προβάλλει - ὅσο τοῦτο ἠμπορεῖ νὰ εἰπωθεῖ - ὅτι ἡ ἱστορία εἶναι διάσταση τῆς ὕπαρξης τοῦ ἀνθρώπου.

«καταναγκάσαντες» (=ὑπαρξιακὴ ἱστορικὴ νομοτέλεια) νὰ δημιουργήση τὰ ἐξαιρετικὰ ἱστορικὰ κατωρθώματα. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον μποροῦμε νὰ ἰσχυριστοῦμε ὅτι μνήμη καὶ τόλμη ἑνώνωνται στὴν ἑνότητα τῶν σκοπῶν, στὴν ἑνότητα τοῦ ρόλου καὶ τοῦ νοήματος τῆς ὕπαρξης. «Οὓς νῦν ὑμεῖς ζηλώσαντες καὶ τὸ εὐδαιμον τὸ ἐλεύθερον, τὸ δ' ἐλεύθερον τὸ εὔψυχον κρίναντες, μὴ περιορᾶσθε τοὺς πολεμικοὺς κινδύνους», (43, 4). «Αὐτοί εδώ ας σας σταθούν τώρα παράδειγμα· στοχαστείτε πως ευτυχία θα πεί λευτεριά, λευτεριά θα πεί ψυχή δυνατή, και μή δειλιάζετε μπροστά στους κιντύνους του πολέμου».

Ἡ ἐσωτερικὴ σύνδεση τῶν δομῶν, τῶν ἑνοτήτων: μνήμη, γνώση, τόλμη, διασταυρώνεται καὶ συνδέεται ἄμεσα στὴν ὕπαρξη μὲ μιὰ ἄλλη βασικὴ ἀλληλεξάρτηση ἀρχετύπων δυνατοτήτων καὶ βιωμάτων τῆς ὕπαρξης: «εὐδαιμον», «ἐλεύθερον», «εὔψυχον». Ἡ εὐδαιμονία, ἀρχέτυπο βίωμα τῆς ὕπαρξης συνδεδεμένο μὲ τὸ ρόλο καὶ τὸ σκοπὸ τοῦ ἀνθρώπου, εἶναι ἐπακόλουθο τῆς ἐλευθερίας. Ἡ ἐλευθερία κατακτᾶται μὲ γνώση καὶ τόλμη. Ἡ μνήμη τείνει πρὸς τὴν εὐδαιμονία μὲ γνώση καὶ τόλμη. Ἂν ἡ ὕπαρξη στὴ αὐθεντικὴ καὶ θεμελιώδη δομή της εἶναι δυνατὸν νὰ ἀποδοθῆ μὲ ὡρισμένες κύριες ἔννοιες, ἑνότητες, τοῦτο ἀκριβῶς σημαίνει ὅτι δὲν εἶναι ἕνα μηχανικό, ἀθροισματικό, στατικό, σύνολο «ὀργάνων» καὶ «λειτουργιῶν». Ἡ ὕπαρξη εἶναι ἑνότητα δομῶν, ποὺ ἀνήκουν σὲ μιὰ ὁλότητα, καὶ δύναται νὰ θεωρηθῆ σὲ μιὰ μέγιστη δυναμικὴ ἀλληλεξάρτηση (τῶν δομῶν), καὶ μέγιστη ἔνταση καὶ ἀντίθεση, σὲ ἕνα δημιουργικὸ καὶ ἀγωνιστικὸ σύνολο. Τὸ Θουκυδίδειο σχῆμα τῆς ὕπαρξης, νομίζουμε, ὅτι πρέπει νὰ νοηθῆ σὲ μιὰ ὑψιστη δυναμικὴ ἔνταση καὶ κίνησι. Ὁ Θουκυδίδης δὲν εἶναι μενονωμένος στοχαστὴς τοῦ θεωρητικοῦ τύπου τοῦ ἀνθρώπου ἀλλὰ τοῦ θεωρητικοῦ καὶ ἀγωνιστικοῦ, πολιτικοῦ - δημιουργικοῦ - ἱστορικοῦ. Ἀλλὰ δὲν νοεῖται ὁ ἀγωνιστικὸς τύπος ξέχωρα ἀπὸ τὸν θεωρητικὸ καὶ τὰ δύο μεγέθη στὸν Ἐπιτάφιο εἶναι ἐξ' ἴσου «γιγάντια», πάντοτε ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς ἐνιαίας καὶ καθολικῆς εἰκόνας τῆς ὕπαρξης. Εἶναι ὁ ἔσχατος νόμος θὰ λέγαμε τῆς «ἀθηναϊκῆς» ὕπαρξης: ὅσο πιὸ μεγάλη εἶναι ἡ μιὰ ἀρετὴ τόσο μεγάλη εἶναι καὶ ἡ ἄλλη. Ἐδῶ ἀντιμετωπίζουμε τὸ μεγαλεῖο τῶν ἀρετῶν καὶ τὸ μεγαλεῖο τῆς ἀλληλεξαρτήσεως, συναρτήσεως καὶ ὑπερβάσεως - ὑπερβάσεως χωρὶς ὅρια - τῶν ἀρετῶν. Καὶ ἐνῶ ἐπιχειρεῖ κανεὶς νὰ συλλάβει, νὰ ἑρμηνεύσει, νὰ ἐκτιμήσει ἕνα ὑπαρξιακὸ μέγεθος «διαφεύγει» ἄλλο ἔτι μεγαλύτερο[10]. Ἡ ὕ-

10. Ἡ ὕπαρξη ἐκλέγει μόνη, ἐλεύθερη, τὶς ἀξίες, ἡ ὕπαρξη τὶς συνδέει καὶ ἀποφασίζει καὶ εἶναι μεγάλη καὶ δυνατὴ καὶ στὶς μεμονωμένες ἀντίθετες ἀρετές, καὶ μεγάλη καὶ δυνατὴ καὶ στὴ σύνθεση τῶν ἀρετῶν σὰν ὑπαρξιακὴ ὁλότητα. Ἡ ὕπαρξη εἶναι μεγάλη καὶ στὰ μεμονωμένα στοιχεῖα ξεχωριστά, ἀλλὰ καὶ στὸ τρόπο ποὺ τὰ συνδέει ἰδιόμορφα καὶ μοναδικά, δυναμικὰ καὶ δημιουργικά, νὰ εἶναι πάντοτε κάτι μεγαλύτερο ἀπὸ ὅ,τι εἶναι ἡ ἴδια, νὰ ὑπερβαίνει τὸν ἑαυτό της καὶ νὰ ὁρίζει καὶ νὰ νομοθετεῖ τὴν ὑπέρβαση πάλι ἡ ἴδια μόνη της. Στὴ ἐλεύθερη αὐτή, κατ' ἐξοχὴν μὴ δογματικὴ ἀντίληψι, ὅπου παρουσιάζονται δυνάμεις καὶ δυνατότητες τῆς ὕπαρξης στὸν ἀνοικτὸ ὁρίζοντα τῆς ὑπέρβασης, ὁ Θουκυδίδης ἐκφράζει τάσεις ποὺ θυμίζουν σύγχρονες φιλοσοφικὲς τάσεις.

παρξη ἀπὸ ὅπου καὶ ἂν τὴ θεωρήσει κανεὶς εἶναι «κρατίστη» καὶ ἂν τὴ βλέπει ἀπὸ μιὰ σκοπιὰ καὶ νομίζει ὅτι ἐφώτισε ἴσως τὸ πιὸ σημαντικὸ παράγοντα, ἀνακαλύπτει ὅτι «ἐκεῖνο» ποὺ δὲν φωτίζεται - ἐκείνη τὴ στιγμὴ - εἶναι ἐξ ἴσου σπουδαῖο. «Περὶ τοιαύτης οὖν πόλεως οἵδε τε γενναίως δικαιοῦντες μὴ ἀφαιρεθῆναι αὐτὴν μαχόμενοι ἐτελεύτησαν.... Δι' ὃ δὴ καὶ ἐμήκυνα τὰ περὶ τῆς πόλεως, διδασκαλίαν τε ποιούμενος μὴ περὶ ἴσου ἡμῖν εἶναι τὸν ἀγῶνα καὶ οἷς τῶνδε μηδὲν ὑπάρχει ὁμοίως, καὶ τὴν εὐλογίαν ἅμα ἐφ' οἷς νῦν λέγω φανερὰν σημείοις καθιστάς. Καὶ εἴρηται αὐτῆς τὰ μέγιστα· ἃ γαρ τὴν πόλιν ὕμνησα, αἱ τῶνδε καὶ τῶν τοιῶνδε ἀρεταὶ ἐκόσμησαν, καὶ οὐκ ἂν πολλοῖς τῶν Ἑλλήνων ἰσόρροπος ὥσπερ τῶνδε ὁ λόγος τῶν ἔργων φανείη[11] (41, 4-42, 2). Ἡ ὕπαρξη εἶναι ὁλότητα ποὺ περικλείει τὴν ἑνότητα δομῶν καὶ δυνάμεων σὲ μεγίστη δημιουργικὴ - ἀγωνιστικὴ ἀκεραίωση. Σὲ μιὰ δεδομένη κρίσιμη ἱστορικὴ στιγμὴ («καιροῦ τύχης») κυριαρχεῖ [12] καὶ ἐλέγχει ὅλο τὸ πεδίο - σὰν ἔσχατη ἀπόφαση καὶ στάση τῆς γνώσης καὶ τῆς τόλμης - ποὺ δὲν εἶναι ἄλλο ἀπὸ τὸ πεδίο τῶν διαστάσεων τῆς ὕπαρξης, ποὺ ἀγκαλιάζει τὸ παρελθὸν καὶ τὸ μέλλον, κυριαρχεῖ καὶ καθορίζει στὴ ἀστραπὴ τῆς ἀπόφασης τὴ στάση της ποὺ εἶναι ἐπίτευγμα τῆς μεγίστης γνώσης καὶ τῆς μεγίστης τόλμης. Ἔτσι καὶ ὁ θάνατος σὰν ὑπέρτατη συνειδητὴ θυσία - καὶ ἡ παλληκαριὰ καὶ ἡ ἀντρεία καὶ ἡ τόλμη - παίρνουν τὸ νόημα τους ἀπὸ τὸ νόημα τῆς ὁλοκληρωμένης ὕπαρξης ποὺ συντρίβεται περιβεβλημένη τὴ δόξα τῆς δικῆς της ἀρετῆς δηλαδὴ τῆς ὕπαρξης ποὺ ἔχει πλήρη αὐτοσεινήδηση ὅτι ὁ ἔσχατος ἐσωτερικὸς νόμος τῆς ἴδιας ὕπαρξης τῆς ὑπαγορεύει τὴ στάσι της μέσα στὴν ἱστορία «μαζί πίστεψαν ότι αυτός είναι ο πιό λαμπρός κίντυνος... όμως στην πράξη πάνω γι' αυτό που έβλεπαν πιά μπροστά-τους είχαν την αξίωση να στηριχτούν στον ίδιο τον εαυτό-τους. Και καθώς βρέθηκαν μέσα στον κίντυνο, νόμισαν πιό ωραίο ν' αντισταθούν και να πάθουν παρά υποχωρώντας να γλιτώσουν, και έτσι από τη μιά ξέφυγαν την καταλλαλιά και τη ντροπή-της, από την άλλη τό έργο που είχαν να κάμουν το πήραν απάνω-τους πληρώνοντάς-το με τη ζωή-τους, και πάνω στην κρίσιμη ώρα τη στιγμή ακριβώς που παιζόταν η τύχη-τους, εγλίτωσαν όχι από το φόβο!—πιό πολύ από την ιδέα ότι θα μπορούσαν να φοβηθούν» (42, 4). Στὴ πρώτη περίπτωση ξεπερνοῦν τὸ φόβο σὰ συναίσθημα στὴν ἄλλη παίρνει ἀπόστασι ἡ ἴδια ἡ ὕπαρξη καὶ θεωρεῖ ἀπὸ ἄλλο ὑψηλότερο ἐπίπεδο, γιατὶ βλέπει τὸν ἑαυτό της σὰ συνειδητὸ ἀκεραιωμένο φρόνημα καὶ ἀ-

11. Τὸ μεγαλεῖο καὶ ἡ δύναμη τῆς πόλης ἐκφράζει ὅπως ἐτονίσαμε καὶ τὸ μεγαλεῖο καὶ τὴ δύναμη τοῦ πολίτη. Τὸ φαινόμενο «Πολίτης-Πολιτεία», στὴν ὁλότητά του, φωτίζεται καὶ ἀπὸ τὶς δύο μεριές: Τὸ μεγαλεῖο καὶ ἡ δύναμη τοῦ πολίτη συνυπάρχει μὲ τὸ μεγαλεῖο καὶ τὴ δύναμη τῆς πόλης: Εἶναι ἡ ὁλότητα τοῦ μύθου τῆς πόλης καὶ τοῦ μύθου τοῦ ἀνθρώπου (βλ. στὸ τέλος τῆς ἐργασίας σελ. 294).

12. Ἂς φέρουμε στὸ νοῦ μας τὶς ὁριακὲς ὑπαρξιακὲς μορφὲς δύναμης καὶ μεγαλείου τὶς ὁποῖες ὁ Θουκυδίδης χαρακτηρίζει μὲ τὰ ἐπίθετα «κράτιστος», «ἐπιφανής».

πορρίπτει μιὰ κατώτερης μορφῆς ὕπαρξη. Εἶναι ἡ στιγμὴ μιᾶς ὑψιστης γνώσης, θεωρίας - τοῦ ἐσωτερικοῦ κόσμου, τοῦ ἐσωτερικοῦ φρονήματος, ὅπου ἐκδηλώνεται τὸ μεγαλεῖο τῆς ὕπαρξης σὲ ὅλη τὴ λάμψι, στὴ πιὸ κρίσιμη στιγμὴ τῆς ἱστορίας της, στὴ στιγμὴ τῆς ὑπέρτατης θυσίας. Ὅλη ἡ προηγούμενη φιλοσοφία, θεωρία, γνώση, μνήμη τοῦ ἀνθρώπου ποὺ ἐκθέτει ὁ Ἐπιτάφιος, συνθέτουν τὸ ὑψηλὸ φρόνημα, τὴ τελικὴ στάση τῆς ὑπέρτατης συνειδητῆς θυσίας: «Ἀλγεινοτέρα γὰρ ἀνδρί γε φρόνημα ἔχοντι ἡ ἐν τῷ μαλακισθῆναι κάκωσις ἢ ὁ μετὰ ῥώμης καὶ κοινῆς ἐλπίδος ἅμα γιγνόμενος ἀναίσθητος θάνατος». (43, 6). Ἡ γνώση τοῦ φρονήματος καὶ τῆς θυσίας, καλλίτερα: ἡ αὐτοσυνείδηση τῆς ὑπαρξιακῆς πρωταρχῆς ἀπόπου πηγάζει καὶ τὸ φρόνημα καὶ ἡ ἐπιταγὴ τῆς θυσίας εἶναι τὸ ἐσωτερικὸ φῶς τοῦ ἀνθρώπου, τοῦ ἀνθρώπου ποὺ «βλέπει» μέσα του καὶ ἔξω τὰ πράγματα.... «ὅμως στὴ πράξη πάνω γι' αὐτὸ ποὺ ἔβλεπαν πιὰ μπροστά - τους εἶχαν τὴν ἀξίωση νὰ στηριχτοῦν στὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό - τους». (42, 4). «Ἔργω δὲ περὶ τοῦ ἤδη ὁρωμένου σφίσιν αὐτοῖς ἀξιοῦντες πεποιθέναι». Στὸ νοῦ μας ἔρχεται ἡ περιγραφὴ ἀπὸ τὴ 17η ῥαψωδία τῆς Ἰλιάδας μιᾶς μεγάλης στιγμῆς «γνώσης» καὶ ἡρωϊκοῦ μεγαλείου:

Πατέρα Δία, μὰ ἐσὺ γιὰ βόηθα μας ἀπ' τὴν πυκνὴν ἀντάρα
τῶν Ἀχαιῶν τοὺς γιούς, ξαστέρωσε, δῶσε νὰ ἰδοῦν τὰ μάτια,
καὶ μὲς στὸ φῶς πιὰ τότε χάλα μας, ἀφοῦ τὸ θέλεις ἔτσι!

Στὸν Ἐπιτάφιο ὅμως δὲν εἶναι θέλημα τοῦ Δία ἡ θυσία, ἀλλὰ ἐκλογὴ συνειδητὴ ὅπου ὁ ἥρωας αὐτοβεβαιώνεται καὶ βλέπει τὴν αὐτάρκεια καὶ τὴν ἐλευθερία του στὸ φῶς τοῦ κόσμου ἀλλὰ καὶ στὸ δικό του ἐσωτερικὸ φῶς[13].

Τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς ὕπαρξης, τὰ ἐσωτερικὰ μεγέθη, ὅπως περιγράφονται, μᾶς δίδουν μποροῦμε νὰ ἰσχυρισθοῦμε μιὰ «ὑπεράνθρώπινη» εἰκόνα τοῦ ἀνθρώπου, χωρὶς νὰ παρασυρθοῦμε ὅμως ἀπὸ τοὺς ὅρους αὐτούς, χωρὶς νὰ παρερμηνεύσουμε τὴ δύναμη τῆς ὕπαρξης. Ἡ αὐτάρκεια, ἡ ἐλευθερία, ἡ βουλητικὴ ἀγωνιστικὴ δύναμη καὶ τόλμη, τὸ θεωρητικὸ ὕψος τῆς γνώσης, ἡ δημιουργικὴ κυριαρχία τῆς μνήμης στὸ παρελθόν, ἡ κυριαρχία τῆς ὕπαρξης ἐπάνω στὰ πεδία τῆς ἱστορίας στὸ παρελθὸν καὶ στὸ μέλλον, ἡ σύνδεση ἀρετῆς καὶ τόλμης, ἡ σύνδεση ὅλων τῶν δυνάμεων καὶ τῆς συγκεκριμένης ἱστορικῆς στιγμῆς σὲ ἕνα «κόσμο», ἔχουν τέτοιο περιεχόμενο καὶ τέτοιες διαστάσεις ποὺ ὄχι μόνο εἶναι σημάδια ὑπεροχῆς ἀπέναντι τῶν ἄλλων, ἀλλὰ καὶ μιᾶς ὑπαρξιακῆς μεγαλοπρέπειας καὶ μοναδικότητας ποὺ ξεπερνάει, θὰ μποροῦσε ἴσως νὰ ἰσχυρισθῆ κανείς, τὸ μέτρο τοῦ ἀνθρώπινου ὄντος. Ἐνδεικτικὸ εἶναι ὅτι ὁ Θουκυδίδης θεωρεῖ τὴν ὕπαρξη ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τοῦ μεγίστου ὕψους: «κράτιστος» «ἐπιφανής», «καταναγκάσαντες» «αὐταρκες». Ἡ ὑπεροχὴ αὐτὴ ὅμως, πολὺ περισσότερο, ἐκφράζει τὴ ἐσωτερικὴ δύναμη τοῦ ἴδιου τοῦ ἀνθρώπου, τὴν

13. Βλ. Ι. Κακριδῆ.: «Φῶς Ἑλληνικὸ» σελ. 45, Ἀθήνα 1963, βλ. καὶ Γεωργίου Ἀντωνοπούλου: «Κεφάλαιο Φιλοσοφίας τοῦ Νεοελληνικοῦ Πνεύματος. Συμβολὴ εἰς μίαν Φιλοσοφίαν τοῦ Ἀνθρώπου», Ἀθῆναι 1965, σελ 116.

ἀνθρώπινη δύναμη - ποὺ εἶναι ἀπεριόριστη - τῆς αὐτάρκειας καὶ ἐλευθερίας[14].

Αὐτάρκεια καὶ ἐλευθερία εἶναι βασικὲς κατηγορίες τῆς ὕπαρξης ποὺ καθορίζουν τὸ εἶναι της σὰν δύο ὑπέρτατα μεγέθη: ἡ αὐτάρκεια περιέχει τὴν ἐλευθερία καὶ ἡ ἐλευθερία προϋποθέτει τὴν αὐτάρκεια. Αὐτάρκεια, ἐλευθερία, ἀκεραίωση, ἐκφράζουν ὅμως «ἰδανικὲς» καταστάσεις, ὁριακὲς μορφὲς τῆς ὕπαρξης καὶ ὄχι συγκεκριμένα ἐπιτεύγματα. Πρὸς αὐτὰ τείνει ἡ ὕπαρξη τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ αὐτάρκεια ἀναφέρεται στὴν πληρότητα τῶν δυνάμεων καὶ δυνατοτήτων. Ἡ ὕπαρξη μόνη, διαθέτει τὶς δυνάμεις ἐκεῖνες γιὰ νὰ εἶναι ἐλεύθερη καὶ ὁλοκληρωμένη χωρὶς ἐξωτερικὴ βοήθεια. Ἡ ὕπαρξη ὡς αὐτάρκεια εἶναι σύνολο ὑπαρξιακῶν τρόπων καὶ δομῶν κάτω ἀπὸ μίαν ἑνότητα, τὴν ἑνότητα τῆς ὕπαρξης. Ἡ ὁλότητα τῆς ὕπαρξης προϋποθέτει πάλιν τὴν ἑνότητα ὅλων τῶν δομῶν. Ἐλευθερία εἶναι ἡ ἐλευθερία τῆς αὐτάρκειας ποὺ δύναται νὰ θέση ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό της, χωρὶς καμμιὰ βοήθεια ἐξωτερικὴ ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ πλήρωμά της, σὲ κίνησι ὅλες τὶς δυνάμεις, νὰ ἀποδώσουν τὸ μέγιστο, καὶ νὰ διατηρηθοῦν στὸ ὕψος αὐτό, δηλαδὴ νὰ εἶναι ἡ ὕπαρξη ὄχι μόνο ἐλεύθερη ἀλλὰ καὶ ἕνα μέγιστο. Ἡ αὐτάρκεια ἐκφράζει τὸ σύνολο τῶν δυνάμεων καὶ δυνατοτήτων τῆς ὕπαρξης ποὺ μπορεῖ νὰ διαθέση αὐτὴ κατὰ τὸ νόμο, κατὰ τὴν ἐπιταγὴ τῆς ἐλευθερίας γιὰ νὰ ὁλοκληρωθῆ. Αὐτάρκεια ἐλευθερία, εὐδαιμονία, εἶναι μορφὲς καὶ τρόποι τῆς αὐτῆς ὕπαρξης, εἶναι ἐπιτεύγματα ποὺ συνδέονται σὲ ἕνα ἐπίπεδο στὸ αὐτὸ ὕψος τῆς ὁλοκληρωμένης ὕπαρξης. Ἡ αὐτάρκεια ἀναπτύσσεται καὶ κατακτᾶται σὲ ἐλεύθερο χῶρο δυνάμεων — ὁπότε ἡ ἐλευθερία ὑψοῦται σὲ αὐτάρκεια. Διαθέτει ἡ ὕπαρξη ὅλες τὶς δυνάμεις καὶ μπορεῖ νὰ τὶς ἐκτείνη στὶς διαστάσεις ποὺ ὁρίζει ὁ νόμος ἡ ἐπιταγὴ τῆς ἴδιας πρὸς ὅλες τὶς κατευθύνσεις. Ἡ αὐτάρκεια προστατεύεται καὶ διασφαλίζεται ἀπὸ τὴν ἐλευθερία. Αὐτάρκεια σημαίνει ὅτι μπορῶ νὰ ἐπιτελέσω τὸ χρέος μου μόνος μου γιατὶ ἔχω «ὅ,τι» χρειάζεται σὰν ὕπαρξη, σὰν πολίτης, σὰν ἱστορικὸ ἄτομο. Ὁ «χῶρος» τῆς δράσης εἶναι «ἀνοικτὸς» ἀλλὰ καὶ περιορισμένος μέσα στὸ κόσμο δηλαδὴ μέσα στὴ πολιτεία καὶ στὴν ἱστορία ἀπὸ τὴ χρονικὴ ὕπαρξη. Αὐτάρκεια, ἐλευθερία, σημαίνουν ὅτι ἡ ὕπαρξη διαθέτει τὰ «πάντα» καὶ δύναται νὰ πράξη τὰ «πάντα». Ἀλλὰ ὅ,τι διαθέτει, ὅ,τι πρέπει νὰ διαθέση, ὅ,τι δύναται νὰ κατωρθώση (καὶ δύναται χωρὶς περιορισμό, γιατὶ ὁ ὁρίζων, ὁ κόσμος τῆς ὕ-

---

14. Μέχρι ποίου ὅμως σημείου ὁ «μῦθος» τοῦ ἀνθρώπου - ὡς λέγει ὁ Ι. Καρκριδῆς - ἐκφράζει ἐσωτερικὲς ὑποκειμενικὲς δυνάμεις καὶ καταστάσεις ὅπως π.χ. στὶς ἔννοιες αὐτάρκεια, ἐλευθερία, αὐτὸ εἶναι ἕνα σοβαρὸ πρόβλημα γιὰ τὴν ἑρμηνεία (βλ. στὸ τέλος τῆς μελέτης σελ.) Ἀξιοσημείωτα εἶναι ὅσα παρατηρεῖ ὁ Egermann (σελ. 34) μιλῶντας γιὰ τὸν «Ἀττικὸ» ἄνθρωπο γιὰ τὸν ἠθικὸ πνευματικὸ πυρῆνα τοῦ ἀνθρώπου στὸ ἔργο τοῦ Σοφοκλῆ. Στὸν Ἐπιτάφιο ἡ «ἄγραφος μνήμη» ἀναφέρεται σ' ἕνα «ὑπερεμπειρικὸ» ὑπαρξιακὸ πυρῆνα (πρβ. καὶ τὸ «ἀφ' ἡμῶν αὐτῶν»). Ἡ διαγραφὴ ὅμως τοῦ πνευματικοῦ - ἠθικοῦ πυρῆνα τοῦ «Ἐγὼ» εἶναι σαφέστερη στὸν Σοφοκλῆ.

παρξης εἶναι ἀπεριόριστος) τὰ καθορίζει ἡ ἴδια ἡ ὕπαρξη. Ἡ ὕπαρξη σὰν αὐτάρκεια καὶ ἐλευθερία δὲν εἶναι «μέτρο», «ἁρμονία», «ἀναπαυόμενη μακαριότητα», στατικὴ «εὐδαιμονία», ἀλλὰ ἀγωνιστικὴ δυναμικὴ σὲ ὕψιστη ἔνταση καὶ κίνησι. Τὸ σχῆμα αὐτὸ εἶναι νόμος καὶ σύλληψι καὶ ἐπίτευγμα τοῦ ἴδιου τοῦ ἑαυτοῦ της ποὺ ἐπέλεξε καὶ ἐπιλέγει πάντοτε μὲ αὐτοκυριαρχία καὶ αὐτοπεριορισμὸ ἀλλὰ καὶ πάντοτε ἀδέσμευτη, πάντοτε «ἀνοικτή». Ἐλευθερία τῆς ὕπαρξης, εἶναι ὁ τρόπος ἐπιτεύξεως μιᾶς ὁλικῆς δημιουργικῆς δράσης. Ἐπίτευγμα - κατάκτηση ἑνὸς διαφορετικοῦ τρόπου καὶ ὕψους - ὅπου ὅλες οἱ δυνάμεις τῆς ὕπαρξης συνεργοῦν: εἶναι νίκη, ὑπέρβαση, κατὰ τὴν ἰδικήν της νομοτέλεια («καταναγκάσαντες»).[15] Ἄσκηση καὶ θέση τοῦ ὑψίστου νόμου τῆς ὕπαρξης κατὰ τὴν μεγίστη ἔνταση καὶ ἀντίθεση. Αὐτάρκεια καὶ ἐλευθερία ἐκφράζουν τὸ ἀγωνιστικὸ ἐπίτευγμα μιᾶς ὡς τὰ ἄκρα τεταμένης ὕπαρξης στὴν ἄσκηση τοῦ ρόλου της πρὸς κάθε κατεύθυνσι, μὲ ὅλες τὶς δυνάμεις καὶ δυνατότητες ποὺ διαθέτει σὰν ὁλότητα (ὄχι ἀποσπασματικά). Δηλαδὴ νὰ εἶναι μεγίστη γνώση, μεγίστη μνήμη, μεγίστη τόλμη, μέγιστος ἄθλος, μεγίστη θεωρία. Ἡ ὕπαρξη διαθέτει τὰ «πάντα» σὲ μεγίστη ἔνταση καὶ τὸ ἕνα στοιχεῖο της δὲν μπορεῖ νὰ νοηθῆ χωρὶς τὸ ἄλλο. Ἡ κατάκτηση τῆς εὐδαιμονίας («εὔψυχον», «εὔδαιμον», «ἐλεύθερον», «αὔταρκες») συνδέεται μὲ τὴν ἐσωτερικὴ δομὴ τῆς ὕπαρξης καὶ μὲ τὴν ἱστορικὴ καὶ πολιτικὴ πορεία τῆς ὕπαρξης, συνδέεται μὲ τὴν ὁλόπλευρη κατάφαση ὅλων τῶν δυνατοτήτων αὐτῆς: ἡ συνείδηση τῆς εὐδαιμονίας ἐκφράζει καὶ προϋποθέτει τὴ κυριαρχία ἐπὶ τῶν ἱστορικῶν στιγμῶν ἀλλὰ καὶ τὴν ὑπέρβαση τῆς συγκεκριμένης ἱστορικῆς πραγματικότητας. Ἐπειδὴ ἡ κυριαρχία τῆς ὕπαρξης καὶ ἰδιαίτερα τῆς ἱστορικῆς ὕπαρξης δὲν μπορεῖ νὰ νοηθῆ χωρὶς τὴν κυριαρχία τῆς ὕπαρξης ἐπάνω στὸ παρελθόν, ἐπάνω στὸ «τώρα», (καὶ χωρὶς τὸν ἔλεγχο - ὅσο εἶναι δυνατό- ἐπάνω στὸ μέλλον) ἡ εὐδαιμονία σὰν γνήσιο καὶ αὐθεντικὸ βίωμα τῆς ὕπαρξης συνδέεται μὲ τὴν συνείδηση τῆς κυριαρχίας (κυριαρχίας θεωρητικῆς καὶ πρακτικῆς) ἐπάνω στὸν ἱστορικὸ κόσμο, κόσμο ποὺ περιλαμβάνει τὰ πάντα καὶ τὰ «δεινὰ» καὶ τὴ «ἡδέα». Εὐδαιμονία ποὺ χαίρεται τὴ δύναμη τῆς κυριαρχίας καὶ τῆς πάλης μέσα στὴ συγκεκριμένη παλαίστρα τῆς ἱστορίας ἀλλὰ χαίρεται καὶ τὴν ἀπόστασι καὶ τὴ ὑπέρβασι τοῦ συγκεκριμένου πεδίου σὲ ἕνα ὑψηλότερο ὑπαρξιακὸ ὕψος ὑπεριστορικῆς θεώρησης: εἶναι εὐδαιμονία τοῦ θεᾶσθαι, εἶναι ἡ εὐδαιμονία ὑψηλοτέρων ἐρωτικῶν ἀναβαθμῶν: ποὺ θεᾶται ὅλες τὶς ὑψηλὲς ἀξίες τοῦ πολιτισμοῦ καὶ ὅλες τὶς ἐσωτερικὲς ἀξίες τοῦ φρονήματος τῆς ὕπαρξης. (Ἡ ἐσωτερικὴ σύνδεσι αὐθεντικῶν στοιχείων τῆς ὕπαρξης - εὐψυχία, αὐτάρκεια, ἐλευθερία, εὐδαιμονία, ἐκφράζει ἔντονα χαρακτηριστικὰ μιᾶς φιλοσοφικῆς θεώρησης ἑνὸς στοχαστῆ τῆς ὕπαρξης, καὶ εἶναι φιλοσοφικὴ - παρ' ὅλη τὴ λιτό-

15. Σὲ συγκεκριμένη ἱστορικὴ στιγμὴ «καιροῦ τύχης» συγκρούεται ἡ νομοτέλεια τῆς ἱστορίας μὲ τὴν νομοτέλεια τῆς ὕπαρξης. Ἡ ὕπαρξη ἢ θὰ νικήσει ἢ θὰ πέση - κατὰ τὸ νόμο τῆς δικῆς τῆς ἐλευθερίας(Βλ. καὶ ὑποσ. 16, 17).

τητα τῆς ἔκφρασης - γιατί ἀναφέρεται ἀκριβῶς σὲ γνήσιους τρόπους καὶ καταστάσεις, σὲ ἀρχέτυπα βιώματα τῆς ὕπαρξης τοῦ ἀνθρώπου). Θὰ ἠμποροῦσε νὰ ἰσχυρισθῆ δηλαδὴ κανεὶς ὅτι τὸ νόημα τῶν ἀνθρωπολογικῶν περιγραφῶν τοῦ Θουκυδίδη διανοίγει μία δυναμικὴ εἰκόνα τοῦ ἀνθρώπου σὰν ἐνιαίας ὁλότητας στὸ μέγιστο ὕψος τῆς δυνατότητας δράσης καὶ δημιουργίας: Ὄχι διότι εἶναι «θεωρητικὸς» γνωστικός, συμβαίνει νὰ εἶναι λιγώτερο πρακτικός, πολιτικός, ἀλλὰ ἀντίθετα ὅσο περισσότερο εἶναι θεωρητικὸς τόσο πιὸ σημαντικὸς εἶναι σὰν ἀγωνιστικός, πρακτικός, πολιτικός. Ὅσο περισσότερο ἀναθυμᾶται τὸ παρελθόν, ὅση ἰσχυρότερη μνήμη ἔχει, τόση καὶ πιὸ ἐπιθετικὴ τόλμη ἀναπτύσσει. Ἡ ἀνάμνηση δὲν τὸν βυθίζει σὲ παθητικὲς ἀναπολήσεις τῆς περασμένης δόξας ἀλλὰ γίνεται ἔναυσμα «τολμηρότερης» τόλμης. Ὅσο περισσότερο ἀγαπάει τὸ κάλλος τόσο περισσότερο γίνεται λιτός. Καὶ δὲν θὰ μποροῦσε νὰ ἦτανε λιτὸς ἂν δὲν ἀγαποῦσε τὸ κάλλος. Λιτότητα χωρὶς φιλοκαλία δὲν μπορεῖ νὰ περιληφθῆ στὴν εἰκόνα τῆς ὕπαρξης γιατὶ «συν-ὑπάρχουν» στὴν δομὴ τῆς ὕπαρξης. Ἡ «εὐτέλεια» δὲν μετριάζει οὔτε συμπληρώνει τὴ σημασία τοῦ κάλλους γιὰ τὴ ζωή, ἀλλὰ καὶ οὔτε περιστέλλει τὸ πάθος γιὰ τὸ κάλλος. Ἀντίθετα πάθος καὶ «κάλλος» εἶναι καταστικὰ στοιχεῖα τῆς ὕπαρξης ποὺ συνυπάρχουν καὶ καθορίζουν τὴν ὕπαρξη. Χωρὶς τὴν ὕψιστη θεωρία, δὲν ὑπάρχει καὶ ἔσχατη ἱστορικὴ ἀπόφαση (καὶ θυσία), ὕψιστη ἱστορικὴ δημιουργία. Ἡ ὕπαρξη ὅσο δύναται νὰ καθορισθῆ εἶναι σὰν σύνολο ὕπαρξη δημιουργικὴ - ἱστορικὴ - πολιτική. Ἡ πίστη πρὸς τὶς ἀξίες εἶναι καὶ πίστη πρὸς τὴν ὕπαρξη τὴν ὁποίαν ἀγωνίζεται ὁ ἄνθρωπος νὰ ὁλοκληρώση μέσα στὴ πολιτεία μέσα στὴν ἱστορία γιατὶ ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἀρχέτυπη ἕδρα τῶν ἀξιῶν. Ὁ δημιουργικὸς - ἱστορικὸς - πολιτικὸς καὶ γνωστικὸς τύπος τοῦ ἀνθρώπου σὰν ὕπαρξη ἐλεύθερη ὁλοκληρώνεται στὸ κόσμο καὶ καταφάσκει τὸν ἑαυτό της μέσα στὴν ἱστορία καὶ τὴν πολιτεία σὰν πληρότητα συναρτωμένων δομῶν σὲ μιὰ ἐνιαία ὁλότητα, ὅπου τὰ στοιχεῖα της ποὺ βρίσκονται σὲ μεγίστη ἔνταση καὶ ἐνεργητικότητα, τείνουν στὴ πραγμάτωση τοῦ μεγίστου ἐπιτεύγματος σύμφωνα μὲ τὸ νόμο τῆς «ἐπιταγῆς» τῆς αὐτάρκειας, τῆς ἐλευθερίας, τῆς δικῆς της ἐλευθερίας.

Ὁ Ἐπιτάφιος εἰπώθηκε ὅτι εἶναι ὁ Ἐπιτάφιος τοῦ Ἀθηναϊκοῦ μεγαλείου... εἶναι ὅμως καὶ ὁ ὕμνος τοῦ μεγαλείου τοῦ ἀνθρώπου, τῆς «ἑλληνικῆς ὕπαρξης», ὕμνος τῆς «αἰωνίας νεότητος τῶν Ἑλλήνων» (γιὰ νὰ θυμηθοῦμε τὴν ἔκφραση τοῦ Heinrich Rickert) ποὺ δὲν εἶναι μόνο θεωρητικὴ γνώση ἀλλὰ πληρότητα ὕπαρξης εἶναι ἀντίθετα ἡ δημιουργικὴ - ἱστορικὴ - πολιτικὴ ὕπαρξη τῆς ἄγρυπνης μνήμης, τοῦ πάθους, τῆς τόλμης, τῆς θεωρίας, τῆς δημιουργίας σὲ μιὰ ἐνιαία θεωρούμενη ὁλότητα. Ἡ συμπεριφορὰ τοῦ ἀνθρώπου ἡ στάση τοῦ ἀνθρώπου μέσα στὴ ζωή, σὰν πολίτη, καὶ σὰν ἱστορικοῦ δημιουργοῦ καθορίζεται ἀπὸ τὴ θεωρητική του γνώση: (φιλοσοφοῦμεν, θεώμενοι, ἐρασταί, ἄγραφος μνήμη, σαφέστατα γιγνώσκοντες, Ἀθῆναι παίδευσις Ἑλλάδος). Ἐὰν θεωρήσουμε τὴ σχέση θεωρίας καὶ πράξης σὰν κύριο θέμα ὅπου ἡ θεωρία πα-

ρέχει σὰν γνώση τὶς ἀρχὲς τῆς πράξης - ἕνα ἠθικὸ θέμα καθορισμοῦ τῆς βούλησης ἀπὸ ἀρχὲς καὶ κανόνες, κατὰ πόσον, δηλαδὴ ὁ Θουκυδίδης εἶναι καὶ ἠθικὸς στοχαστὴς - στὴν εὐρύτερη σημασία, πρέπει νὰ τονίσουμε ὅτι ὅλη ἡ θεωρητικὴ* ὕπαρξη προηγεῖται καὶ καθορίζει τὴ στάση τοῦ ὅλου ἀνθρώπου μέσα στὴ ζωή. Ἀπὸ τὴν ἀρχική, πρωταρχική, αὐτὴ γνώση καὶ βίωση, αὐτοβεβαίωση καὶ αὐτοσυνείδηση, πηγάζει κατὰ τὴν ἀποψή μας τὸ μεγαλεῖο καὶ ἡ δύναμη τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ δύναμη τοῦ ἀνθρώπου καὶ τὰ ἔργα ποὺ βασίζονται σ' αὐτὴν δὲν εἶναι μιὰ δύναμη «βουλητικὴ» ἢ «ἀγωνιστικὴ» κατὰ τὴ συνηθισμένη ὁρολογία ἀλλὰ εἶναι δύναμη ποὺ τὴ διαπερνᾶ ἡ γνώση δηλαδὴ εἶναι μιὰ εἰδικὴ δύναμη ποὺ χωρὶς τὴ γνώση δὲν θὰ ἦτανε τέτοια ποὺ καθιστᾶ τὴν ὕπαρξη, ὡς τὴν περιγράφει ὁ Θουκυδίδης, μοναδική. Ἡ τόλμη, ἡ ἀνδρεία, ἡ ἀγωνιστικὴ βούληση δὲν εἶναι μιὰ τυφλὴ παλληκαριὰ ἀλλὰ εἶναι ἡ βούληση μιᾶς ἐνιαίας ὕπαρξης συνδεδεμένης σ' ἕνα ὅλο μὲ τὴν θεωρητικὴ - γνωστικὴ ὕπαρξη, διαθέτει δηλαδὴ εἰδικὴ γνώση, εἰδικὲς γνωστικὲς δυνατότητες (πάντοτε βέβαια ἀνθρώπινες) ποὺ διακατέχουν καὶ καθοδηγοῦν ὅλη τὴν ὕπαρξη τοῦ ἀνθρώπου. Χωρὶς αὐτὴ τὴν γνώση καὶ τὴν δυνατότητα διευρύνσεως τοῦ κόσμου τοῦ ἀνθρώπου ποὺ παρέχει ἀκριβῶς αὐτὴ ἡ «εἰδικὴ» γνώση, ὁ ἄνθρωπος δὲν θὰ ἦτανε «ἄνθρωπος», ἡ τόλμη, «τόλμη», ἡ αὐτάρκεια, ἡ ἐλευθερία , τὰ δημιουργήματα, τὰ ἔργα, ἡ πολιτεία, δὲν θὰ ἦτανε ὅπως τὰ περιγράφει ὁ Περικλῆς, δὲν θὰ εἶχανε τὸ εἰδικὸ νόημα καὶ τὴ εἰδικὴ σημασία καὶ τὴν οὐσία ποὺ τοὺς ἀποδίδει. Στὴ βάση τῆς συμπεριφορᾶς τοῦ ἀνθρώπου ὑπάρχει ἐκεῖνο τὸ εἰδικὸ στοιχεῖο ἡ θεωρία, τὸ «θεωρεῖν» σὰν ἀρχέτυπο ἐποπτικὸ - ἐρωτικὸ καὶ γνωστικὸ βίωμα (ὄχι μόνο γνωστικὸ μὲ τὴ στενὴ σημασία τοῦ ὅρου) ποὺ δίδει στὸ ἄνθρωπο τὴν ἰδιοτυπία καὶ μοναδικότητα τοῦ μεγαλείου καὶ τῆς ὑπεροχῆς. Πολὺ ὀρθὰ γράφει ὁ Ι. Κακριδῆς: «Σιγὰ σιγὰ ο Αθηναίος ξέφυγε τη στενή αντιπαράσταση με το Σπαρτιάτη και υψώθηκε αντικρύ σε όλους τους ανθρώπους, απομονώθηκε. Στο τελευταίο κεφάλαιο (40) πρίν από την ανακεφαλαίωση, που θα παρουσιάση την Αθήνα σαν υπέρτατη μορφωτική πηγή για την Ελλάδα όλη (41), είναι χαραχτηριστικό ότι την έντονη αντίθεση με την αντίμαχη πόλη, όπως την ακούσαμε στό κεφάλαιο των πολεμικών (39, 1 *διαφέρομεν τῶν ἐναντίων....)*, την έχει αντικαταστήσει η απόλυτη κατηγόρηση *(φιλοκαλοῦμεν, φιλοσοφοῦμεν, πλούτω χρώμεθα...)* και η αντίθεση με όλους τους ανθρώπους *(μόνοι νομίζομεν, διαφερόντως τόδε ἔχομεν..., ὃ τοῖς ἄλλοις..., ἐνηντιώμεθα τοῖς πολλοῖς)*». Ἀλλὰ μόνο ἡ φιλοσοφικὴ ἑρμηνεία ποὺ μπορεῖ νὰ συνδέση τὴν ἐσωτερικὴ διάθρωση τῶν ὑπαρξιακῶν νοημάτων τοῦ λόγου, ὡς προσπαθήσαμε ἐμεῖς νὰ δείξουμε, εἶναι σὲ θέση νὰ συλλάβη, νομίζουμε, τὸ νόημα τῆς ὕπαρξης ποὺ «ὑψώθηκε ἀντικρὺ σὲ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους», νὰ

---

* ὁ ὅρος δὲν πρέπει νὰ συγχέεται μὲ τὸ «θεωρητικὸ» τύπο τοῦ Spranger ἢ τοῦ Rickert (Βλ. ὑποσημείωση 19).

συλλάβη τίς δομές, τήν οὐσία πού τήν συγκροτεῖ τήν «ἀπόλυτη κατηγόρηση» ὡς λέει στή δική του ἑρμηνεία ὁ Ι. Κακριδῆς. «Η μοναδική αυτή ακεραίωση του Αθηναίου, καθώς σωστά παρατήρησαν, δέν μπορεί βέβαια να ταιριάσει με την εικόνα του ανθρώπου, όπως τη δίνει ο Ηρόδοτος... Σε συνειδητήν αντίθεση με τη μετρημένη αυτή σοφία που αντλεί από την πείρα της ζωής και κρατεί το θνητό στα στενά μέσα σύνορα που του όρισε ένας φθονερός θεός, υψώνεται στον Επιτάφιο ο λαμπρός μύθος του ανθρώπου και της πολιτείας με την απόλυτην αυτάρκεια και ευδαιμονία, τόσο που να μήν έχει ανάγκη καμιά ούτε από την άλλη γή και τους ανθρώπους-της—ούτε και από τον ουρανό. Η λέξη ‹Θεός› δέν ακούεται ούτε μιά φορά στον Επιτάφιο». (Βλ. Ι. Κακριδῆ - «Περικλέους Επιτάφιος» σελ. 72 - 73). Μὲ τὰ λόγια αὐτὰ φθάνει ὁ Ι. Κακριδὴς στὸ κατώφλι τῆς φιλοσοφικῆς ἑρμηνείας. Ἀκριβῶς ὁ «λαμπρὸς μύθος τοῦ ἀνθρώπου» ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ φιλοσοφική ἑρμηνεία γιατί ὁ «μύθος» ἐδῶ δὲν εἶναι ποιητικὴ εἰκόνα τῆς φαντασίας οὔτε μιὰ ὑποδεέστερης σημασίας εἰκόνα μέσα στὴ διήγηση τοῦ ἱστορικοῦ ἀλλὰ ὁλοκληρωμένη ἔκφραση μιᾶς ἐνιαίας ὑπαρξιακῆς ὁλότητας ἀπὸ δυνάμεις καὶ δυνατότητες «πραγματικὲς» καὶ γνήσιες ποὺ μόνο ἡ φιλοσοφία γιὰ τοῦτο μπορεῖ νὰ ἐπισημάνη καὶ νὰ προσδιορίση. Μὲ τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦτα, δηλαδὴ τὶς πραγματικὲς δυνάμεις τῆς ὕπαρξης τοῦ ἀνθρώπου, τοῦ ἀνθρώπου ποὺ δημιουργεῖ ἱστορία, πολιτισμό, πολιτεία, καὶ ἀκεραιώνει τὸν ἑαυτό του μέσα στὴ προσωπικὴ δημιουργία σὰν ἱστορικὴ ὕπαρξη μὲ τὶς δικές της δυνάμεις καὶ ἀκόμα προσθέτουμε θυσιάζεται συνειδητὰ καὶ πεθαίνει τὸ δικό του θάνατο, μὲ τὴν ἀρχέτυπη θέση μιᾶς ἐνιαίας ὁλότητας τῆς ὕπαρξης ὁ Θουκυδίδης βρίσκεται στὴν ἀρχὴ ἑνὸς «ὑπαρξιακοῦ» στοχασμοῦ - ὅσο τοῦτο μπορεῖ νὰ εἰπωθεῖ - ἕνας στοχασμός, μιὰ «φιλοσοφία» ποὺ μπορεῖ ἴσως νὰ προσφέρει νέες ἰδέες καὶ νὰ συμβάλη δημιουργικὰ στὴ σπουδὴ καὶ ἑρμηνεία τῆς ἑλληνικῆς πνευματικῆς παράδοσης, τῆς ἰδέας τοῦ ἀνθρώπου «τῆς αἰωνίας νεότητος τῶν Ἑλλήνων». Καὶ ὁ Θουκυδίδης λέγει ὅτι τὸ ἔργο του περιέχει κάτι αἰώνιο: «κτῆμά τε ἐς ἀεί»: «Καὶ ἐς μὲν ἀκρόασιν ἴσως τὸ μὴ μυθῶδες αὐτῶν ἀτερπέστερον φανεῖται· ὅσοι δὲ βουλήσονται τῶν τε γενομένων τὸ σαφὲς σκοπεῖν καὶ τῶν *μελλόντων ποτὲ αὖθις κατὰ τὸ ἀνθρώπινον* τοιούτων καὶ παραπλησίων ἔσεσθαι, ὠφέλιμα κρίνειν αὐτὰ ἀρκούντως ἕξει. *κτῆμά τε ἐς ἀεὶ μᾶλλον ἢ ἀγώνισμα ἐς τὸ παραχρῆμα ἀκούειν ξύγκειται* (Θουκ. Ι 22, 4).» «Ὁ ἀποκλεισμὸς τοῦ μυθώδους ἀπὸ τὴν ἱστορίαν μου ἴσως τὴν καταστήση ὀλιγώτερον τερπνὴν ὡς ἀκρόαμα. Θὰ μοῦ εἶναι ὅμως ἀρκετόν, ἐὰν τὸ ἔργον μου κρίνουν ὠφέλιμον ὅσοι θελήσουν νὰ ἔχουν ἀκριβῆ ἀντίληψιν τῶν γεγονότων, ὅσα ἔχουν ἤδη λάβει χώραν, καὶ ἐκείνων τὰ ὁποῖα κατὰ τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν μέλλουν νὰ συμβοῦν περίπου ὅμοια. Διότι τὴν ἱστορίαν μου ἔγραψα ὡς θησαυρὸν παντοτεινὸν καὶ ὄχι ὡς ἔργον προωρισμένον

---

* ἐμεῖς ὑπογραμμίζουμε

νὰ ὑποβληθῆ εἰς διαγωνισμὸν καὶ ν' ἀναγνωσθῆ εἰς ἐπήκοον τῶν πολλῶν, διὰ νὰ λησμονηθῆ μετ' ὀλίγον». (Μετάφρασις Ε. Βενιζέλου). Ὁ ἄνθρωπος προβάλλεται σὰν δημιουργὸς ἱστορίας καὶ ἡ ἀνθρωπίνη φύση, ἐφ' ὅσον παραμένει σταθερή, μᾶς ἐπιτρέπει τὴν ἐξαγωγὴ σταθερῶν ἱστορικῶν νόμων.[16] Ἀλλὰ τί εἶναι ἡ ἀνθρώπινη φύση, τί ἐννοεῖ ὁ Θουκυδίδης, ποιὰ εἶναι ἡ φύση τοῦ ἀνθρώπου, τί εἶναι ἄνθρωπος προκύπτει ἀντικειμενικὰ ἀπὸ ὅλο τὸ ἔργο τοῦ Θουκυδίδη ὄχι μόνο ἀπὸ μερικοὺς «ὁρισμοὺς» ποὺ συνδέονται ἄμεσα ἢ ἔμμεσα μὲ τὸ «ἀνθρώπινον» μὲ τὴν ἀνθρώπινη φύση. Ὁ Ἐπιτάφιος μέσα στὸ ὅλο ἔργο τοῦ Θουκυδίδη ἔχει μιὰ ἰδιαίτερα ξεχωριστὴ θέσι σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ τὴν ὕπαρξη τοῦ ἀνθρώπου . Αὐτὸ τὸ παρετήρησαν ἤδη καὶ ὁ Jäger τὸ ἐτόνισε ὀρθά[17]. Κάποια σημασία δίπλα στὸν Ἐπιτάφιο ἔχει καὶ ἡ δημηγορία τῶν Κορινθίων. Τὸ νόημα ὅμως τῆς ὕπαρξης, ἡ ἀνθρώπινη φύση ἀπεικονίζεται θὰ λέγαμε ἀπὸ τὸ ὕψος τοῦ Ἐπιτάφιου ἐκ τῶν «ἄνω»» ἐνῶ στὴ δημηγορία τῶν Κορινθίων, ἐκ τῶν «κάτω»[18]. Στὸν Ἐπιτάφιο μᾶς δίδει ὁ Θουκυδίδης τὸ μεγαλεῖο

16. «Ἡ σκέψις, ὅτι τὰ πεπρωμένα τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν λαῶν ἐπαναλαμβάνονται διότι ἡ φύσις τοῦ ἀνθρώπου παραμένει ἡ αὐτὴ ἔχει πολλάκις ἐκφρασθῆ ὑπὸ τοῦ Θουκυδίδου». A, 22, 4 Γ, 82, 2 A, 76 2-3 Δ, 61, 5 E, 105, 2. «Τῆς «ἀνθρωπείας φύσεως» λοιπόν, κατὰ τὸν Θουκυδίδην, γνώρισμα εἶναι εἰς εὐρεῖαν ἔκτασιν ἡ ὑπεροχὴ τοῦ πάθους γενικῶς, καὶ εἰδικώτερον ἡ ὑπεροχὴ τῆς βουλήσεως πρὸς δύναμιν ἐπὶ τὴν νόησιν» (Jäger A, 426, 571) Θὰ πρέπει ὅμως νὰ παρατηρήσωμε ὅτι δὲν εἶναι σαφὲς πάντοτε (ὅπως π.χ. εἰς A, 22, 4 ἢ A, 76, 23 τί ἐννοεῖ ὁ Θουκυδίδης μὲ τὸν ὅρο ἀνθρωπεία φύσις. Ἐννοεῖ μᾶλλον μορφὲς καὶ τρόπους τῆς κατωτέρας ὑπαρξης ποὺ δικαιολογοῦν (ἐφ' ὅταν παραμένει ἀμετάβλητος) μίαν αἰτιοκρατικὴ σύνδεσιν καὶ πρόβλεψιν (βλ. π.χ. Γ, 82, 2)· ἀλλὰ ὑπάρχει πέρα ἀπὸ τὴ φυσικὴ νομοτέλεια, τὴν ἱστορικὴ νομοτέλεια τὴν μὴ ἐντελῶς ἀπελευθερωμένη ἀπὸ τὴν φύσιν-πάθη, τάση γιὰ δύναμη, ὁρμές, συμφέροντα- καὶ ἡ νομοτέλεια τῆς ἠθικῆς ἐλευθερίας, καὶ ἡ νομοτέλεια τῆς ὕπαρξης σὰν ὕπαρξης ἐπάνω στὴν ὁποία στηρίζεται καὶ μιὰ ὑπερεμπειρικὴ ἑνορατικὴ «πρόβλεψι»: γνήσια δομὴ τῆς πολιτικῆς καὶ ἱστορικῆς ὕπαρξης. Στὸ διάλογο Ἀθηναίων-Μηλίων σαφέστατα προκύπτει ὅτι ὑπάρχει καὶ πράξη ποὺ προκύπτει ἀπὸ δίκαιη καὶ ἔντιμη συμπεριφορά. (Βλ. καὶ ἑπομένη ὑποσημ. ὑπ' ἀριθμ. 17 ὡς καὶ ὑποσημείωση 15).

17. «Ἀλλὰ ἀκριβῶς εἰς τοῦτο ἔγκειται διὰ τὸν Θουκυδίδη τὸ μεγαλεῖον τοῦ Περικλέους, τὸ ὁποῖον τὸν ὑψώνει ὑπὲρ τὸν Κλέωνα, ἀκόμη καὶ ὑπὲρ τὸν Ἀλκιβιάδην ὅτι ἔφερεν ἐντὸς αὐτοῦ *ἓν ἰδεῶδες τῆς πολιτείας καὶ τοῦ ἀνθρώπου* (ἐμεῖς ὑπογραμμίζουμε) τοῦ ὁποίου ἡ πραγματοποίησις ἔδιδε σκοπὸν εἰς τὸν ἀγῶνα του». (Jäger A, 444) Τὸ «ἰδεῶδες» τοῦτο, ὅμως, ἔχει ἀνάγκην ἑρμηνείας σὰν ἐνιαία καὶ ὁλικὴ ὕπαρξη διότι εἶναι ὄχι μόνο σκοπὸς ἀλλὰ καὶ τὸ θεμέλιο, ἡ ἀρχὴ τῆς πολιτείας καὶ τῆς ἱστορίας. Τὸ θεμελιακὸ αὐτὸ γεγονὸς δὲν φαίνεται νὰ προβληματίζει τὸν Jäger ὅταν ἡ ἀνθρώπινη φύση ἐμφανίζεται στὴν ἑρμηνεία του σὰν ἀρχὴ ἱστορικῆς νομοτέλειας μὲ ἐντελῶς διάφορο δηλαδὴ χαρακτῆρα ἀπὸ τὸ «ἰδεῶδες» τοῦ Ἐπιτάφιου. Ἔχει τὸ «ἰδεῶδες» τοῦ ἀνθρώπου τὴν αὐτὴ ἠθικὴ - πρακτικὴ ἱστορικὴ νομοτέλεια ὅπως καὶ ἡ «ἀνθρωπεία φύσις» ποὺ κατὰ τὸν Θουκυδίδη (Ja₂ger) εἶναι ἀρχὴ αἰτιοκρατίας ἱστορικῆς ἢ πολὺ περισσότερο: διαφέρουν ποιοτικὰ κατὰ τρόπο ριζικό; (Βλ. καὶ ὑποσ. 15, 16). Ἢ γιὰ νὰ θέσωμε ὅλο τὸ ἐρώτημα: ὁ ἄνθρωπος, ἡ ἀνθρώπινη φύση εἶναι «ἀνωτέρα» καὶ «κατωτέρα» ὕπαρξη ἢ μόνο «κατωτέρα» καὶ ἡ πορεία τῆς ἱστορίας ἐξαρτᾶται μόνο ἀπὸ αὐτὴ τὴ μορφὴ τῆς ὕπαρξης;

18. «Χωρὶς τὴν Κορινθίων δημηγορίαν ὁ Ἐπιτάφιος θὰ ὡμοίαζε πρὸς τὸ πανηγυρικὸν εἶδος τοῦ Ἰσοκράτους, τὸ ὁποῖον εἶναι οὐσιωδῶς ὑποκειμενικόν» (Jäger, A 573). καὶ «Ὅ,τι λέγεται

καὶ τὴ μοναδικότητα τῆς ὕπαρξης τοῦ ἀνθρώπου γιὰ πρώτη φορὰ σὰν δημιουργοῦ Ἱστορίας καὶ Πολιτείας τὸ «ἀνθρώπινον»[19] δηλαδὴ τὴ κύρια ὕπαρξη τοῦ ἀνθρώπου σὰν ἱστορικὴ ὕπαρξη, «ὕπαρξη» (τὸ ἀφ' ἡμῶν αὐτῶν) ποὺ σκορπάει σὲ ὅλο τὸ ἔργον τοῦ ἱστορικοῦ κάτι ἀπὸ τὸ φῶς τῆς αἰωνιότητας, κάτι πέρα ἀπὸ τὸ χρόνο, καὶ γι' αὐτὸ ἴσως γράφει ὁ Θουκυδίδης γιὰ τὸ ἔργο του «κτῆμα τε ἐς ἀεὶ μᾶλλον....»

Δεκέμβριος 1976

ἐνταῦθα οὐδόλως εἶναι ἠθικὴ ἀναγνώρισις τῶν Ἀθηνῶν, ἀλλὰ παρουσιάζεται μόνο ὁ ψυχικὸς δυναμισμός, ὁ ὁποῖος ἐξηγεῖ τὴν ἐπιτυχίαν των κατὰ τὸ τελευταῖον ἥμισυ τοῦ αἰῶνος». (Jäger, A, 432). Δὲν πρόκειται ὅμως κατὰ τὴν γνώμη μας περὶ ψυχικοῦ δυναμισμοῦ ἀλλὰ περὶ ὑπαρξιακῆς ρώμης, περὶ ὑπαρξιακῆς ἀνησυχίας μὲ πολὺ εὐρύτερο περιεχόμενο καὶ σημασία. Ἡ ὕπαρξη δὲν μπορεῖ νὰ ἑρμηνευθῆ ψυχολογικά. «Τὸ πνεῦμα των ὅμως - διαβάζομεν στὴν ἴδια δημηγορία - θεωροῦν ὡς τὸ ἀσφαλέστερον εἰς τὴν διάθεσίν των ὄργανον, ὅπως κατορθώσουν νὰ ἐπιτύχουν κάτι τι ἄξιον λόγου ὑπὲρ αὐτῆς». (Α. 70, μεταφ. Ε. Βενιζέλου).

19. «Ὡς πρὸς τὸ διεισδυτικὸν διὰ τὸν νόμον καὶ τὴν οὐσίαν τοῦ πολιτικοῦ γεγονότος βλέμμα ὑπερβάλλει ὁ Θουκυδίδης ὅλους τοὺς ἀρχαίους ἱστορικούς: Τοῦτο κατέστη δυνατὸν μόνον εἰς ἕνα Ἀθηναῖον τῆς μεγάλης ἐποχῆς, ἡ ὁποία διὰ νὰ ἀναφέρωμεν δύο διαφόρους κατὰ τὴν οὐσίαν δημιουργίας τοῦ αὐτοῦ ὅμως πνεύματος, παρήγαγε τὴν τέχνην τοῦ Φειδίου καὶ τὴν Πλατωνικὴν ἰδέαν «(Jäger A, 427). Τὸ «βλέμμα» τοῦτο μιὰ διείσδυση πρὸς τὸν νόμον καὶ τὴν οὐσίαν, εἶναι μία γνώση καὶ ἀκόμη, μιὰ γιγάντια «θεωρία» - σὰν μέθοδος καὶ σὰν ἐπίτευγμα - ποὺ ἑνώνει κατὰ βάση τὸ Πλάτωνα, τὸν Φειδία καὶ τὸ Θουκυδίδη, ὄχι μόνον διὰ «τὴν οὐσίαν καὶ τὸν νόμον τοῦ πολιτικοῦ γεγονότος», ὅπως λέει ὁ Jäger, ἀλλὰ καὶ διὰ τὸν «νόμον» καὶ τὴν «οὐσίαν» τῆς ὕπαρξης. Αὐτὸ τὸ «βλέμμα», θὰ ἠμποροῦσε νὰ ἐρωτήση κανείς, συνέλαβε μόνο πολιτικοὺς νόμους καὶ εἶδε τὸν ἄνθρωπο σὰν «ἰδεῶδες» στὸ Ἐπιτάφιο χωρὶς νὰ συλλάβη τίποτε περισσότερο ἀπὸ τὴν ἐσωτερική του οὐσία; Ὁ Θουκυδίδης, σὲ ἀντιδιαστολή, μὲ τὸν Πλάτωνα μᾶς παρέχει τὴν θεωρητικὴ καὶ πρακτικὴ μορφὴ τῆς ὕπαρξης τοῦ ἀνθρώπου σὲ μιὰ ἐνιαία ὁλότητα, σὰν συγκεκριμένη ἱστορικὴ ὕπαρξη: ὁ ἄνθρωπος, εἰδικώτερα, εἶναι δημιουργὸς ἱστορίας καὶ ἡ ἱστορία εἶναι διάστασι τῆς ὕπαρξης τοῦ ἀνθρώπου, ἀνήκει στὸν κόσμο τοῦ ἀνθρώπου, καὶ αὐτὸ ἔχει μεγάλη σημασία γιατὶ ἡ ἑλληνικὴ ἀντίληψη γιὰ τὸν ἄνθρωπο παίρνει ἀκριβῶς μὲ τὸν Θουκυδίδη γιὰ πρώτη φορὰ καὶ τὴ διάστασι τῆς ἱστορικῆς ὕπαρξης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Βενιζέλου, Ε. : Θουκυδίδου Ἱστορίαι, μετάφρασις, Ἀθῆναι.

Berve, H. : Blütezeit des Griechentums, Griechische Geschichte III, 1963

Γεωργούλη, Κ. : Βλέμμα εἰς τὴν πνευματικὴν ἐξέλιξιν τοῦ Θουκυδίδου, Πλάτων 11, 1959, 465 - 86.

Diller, H. : Freiheit bei Thukydides als Schlagwort und Wirklichkeit, Gymnasium 69, 1962, 189 - 204.

Egermann, F. : Vom Attischen Menschenbild, München 1952

Flashar, Th. : Der Epitaphios des Perikles. Seine Funktion im Geschichtswerk des Thukydides. Heidelberg 1969. 56 S. Sitzungsberichte des Heidelberger Akademie der Wissenschaften. Phil. Hist. Kl. 1961 Nr. 1

Gadamer, H. : Theorie, Technik, Praxis - die Aufgabe einer neuen Anthropologie εἰς N. A.[1] Band 1, σελ. IX-XXXVII.

Τοῦ ἰδίου: Schlussbericht εἰς N. A. Band 7, σελ. 374-392

Gigon Olof : Platon und die Politische Freiheit, Gymnasium, 69, 1962, σ. 205.

Δεσποτοπούλου, Κ. : Μελετήματα Ἠθικῆς, Ἀθῆναι 1976

Heidegger, M. : Was ist das - die Philosophie 5. Auflage, Pfullingen 1956

Τοῦ ἰδίου : Einführung in die Metaphysik, Tübingen 1966, βλ. σελ. 116 «ὁ εἰδικὸς ἑλληνικὸς ὁρισμὸς τοῦ ἀνθρώπου», σελ. 117 ἡ «πόλις» σὰν «βάση καὶ τόπος τῆς ὕπαρξης τοῦ ἀνθρώπου».

Hoffman, E. : Τὸ ἰδεῶδες τῆς μορφώσεως κατὰ τὸν Περικλέα, Ἀρχεῖον Φιλοσοφίας καὶ Θεωρίας τῶν Ἐπιστημῶν, τόμ. Β΄ σελ. 385-398.

Jaeger, W. : Παιδεία. Ἡ μόρφωσις τοῦ Ἕλληνος Ἀνθρώπου, τόμ. 3, μετάφρασις, Ἀθῆναι 1963.

Κακριδῆ, Ι. : Περικλέους Επιτάφιος (Θουκυδ. II, 34-46). Κείμενο Μετάφραση, Σχόλια, Ε΄ Ἔκδοση, Ἀθήνα 1970

Τοῦ ἰδίου : Ερμηνευτικά σχόλια στὸν Ἐπιτάφιο του Θουκυδίδη, Αθήνα 1966.

Κουμανταράκη, Α. : Θουκυδίδου Ἐπιτάφιος τοῦ Περικλέους, Μετάφρασις καὶ Σχόλια, Ἀθῆναι 1951.

Keller, W.: Philosophische Anthropologie - Psychologie - Transzendenz εἰς N. A., Band 6 σελ. 4-43

Pohlenz Max. : Der Hellenische Mensch, Göttingen 1947

Τοῦ ἰδίου : Griechische Freiheit, Wesen und Werden eines Lebensideals.

Rüstow Alexander : Politische Idee und politische Wirklichkeit, Gymnasium, 69, 1962 169.

Schneider, Ch. : Information und Absicht bei Thukydides, Untersuchungen zur Motivation des Handelns. Hypomnemata, Heft 41, 1974 μὲ πλούσια βιβλιογραφία.

Stein, R. : Megaloprepeia bei Platon, Bonn 1965

Thukydidis : Historiae I, II, Oxford Classical Texts

(1) N. A. = Neue Anthropologie Herausgegeben von Hans Georg Gadamer und Paul Vogel, συνολικὰ 7 τόμοι, Stuttgart, 1974

Topitsch, E. : Ἀνθρωπεία Φύσις und Ethik bei Thukydides, Wiener Studien 61, 1943/7.

Uslar von, D. : Die Welt als Ort des Menschen εἰς N.A., Band 7, σελ. 305-329.

Volkmann-Schluck K. H. : Politische Philosophie. Thukydides, Kant, Tocqueville, Frankfurt 1974.

Aron Raymond.* : Dimensions de la conscience historique, Paris 1964.

MacDowell, D. M. : Ἀρετή and Generosity, Mnemosyne ser. IV. 16, 1963 127-34.

Grene, D. : Greek Political Theory. The image of man in Thucydides and Plato. Chicago, 1965.

Guglielmino, F. : La conzezione etico-politica di Tucidide nella redazione definitiva della sua storia, Archivio di Storia della Filosofia 2, 1933 230-59

* Τὰ ἑπόμενα ἀναφέρονται μόνο πρὸς ἐνημέρωση.